

OverLeven in de gevangenis

Een onderzoek naar de kunst om het leven vorm
te geven in de gevangenis

Doctoraalscriptie Universiteit voor Humanistiek
Zwolle, Mei 2008

Emma Heemstra
Leliestraat 3
8012 BK Zwolle
0647773661

Begeleider: Dhr. prof. dr. L.J. Dohmen.

Hoogleraar Wijsgerige en praktijkgerichte ethiek.

Intern meelezer: Dhr. prof. dr. A. Smaling.

Hoogleraar methodologie en onderzoekslcer.

Extern meelezer: Mw. drs. M. Groosman.

Humanistisch geestelijk raadvrouw, Penitentiaire Inrichtingen Zwolle.

Voorwoord

Dit voorwoord is tevens een nawoord.

Een moment van bezinning op verwachte en onverwachte bevindingen en ontdekkingen.

Een moment van trots en vreugde over het uiteindelijke resultaat.

Voor u ligt mijn doctoraalscriptie die ik ter afsluiting van mijn opleiding aan de Universiteit voor Humanistiek heb geschreven. Een scriptie gebaseerd op en geïnspireerd door twee persoonlijke fascinaties: Foucaults theorie over de wording en de vorming van het subject én het bestaan, het *zijn*, in de gevangenis.

Dit voorwoord is tevens een dankwoord.

Allereerst veel dank aan Joep Dohmen. Voor het ‘redden’ bij de opstart van mijn afstudeeronderzoek en de vele bruikbare aanwijzingen gedurende de begeleiding. Ik heb veel aan de begeleidende gesprekken gehad en met heel veel genoegen met hem samengewerkt!

Adri Smaling wil ik bedanken voor de hulp; bij de zoektocht aan het begin en het aanbrenge van richtlijnen om de scriptie ‘onderzoekswaardig’ te maken, aan het eind.

Madeleine Groosman is mijn Justitie inspirator: Ik deel met haar het hart voor het geestelijk werk in de gevangenis. Veel dank voor het enthousiasme en de vele heerlijke gesprekken en kopjes thee.

Ook dank aan Inge; voor de vele telefoontjes waarin werd gepanikeerd en geïnspireerd.

Tot slot veel dank aan mijn ouders en Frank. Voor de steun, het lezen, de waardering en soms heel veel geduld.

Inhoudsopgave

	Pag:
I. Algemene inleiding -----	4
1. Motivatie	4
2. Vraagstelling	6
3. Doelstelling	8
4. Het onderzoek	10
II. Theoretisch kader -----	12
1. Inleiding	12
2. Foucault	13
3. Macht	16
§ 3.1. De machtstheorie van Foucault	16
§ 3.2. Discipline als machtsvorm	19
§ 3.3. Commentaar	25
§ 3.4. Conclusie	27
4. Zelfzorg	29
§ 4.1. Inleiding	29
§ 4.2. Subjectsvormen	29
§ 4.3. Zelfzorg	31
§ 4.4. Commentaar	35
5. Machtverhoudingen en zelfpraktijken	37
§ 5.1. Inleiding	37
§ 5.2. Weerstand	37
§ 5.3. Vrijheid	39
6. De praktijk in de gevangenis	41
§ 6.1. Discipline in de gevangenis	41
§ 6.2. Geestelijke verzorging	42
§ 6.3. Inrichting voor Stelselmatige Daders	43
7. Conclusie	45
III. Intermezzo: van theorie naar praktijk -----	46
IV. Empirisch onderzoek -----	49
1. Inleiding	49
§ 1.1. Onderzoeksmethode	49
§ 1.2. De respondenten en de selectiewijze	50
§ 1.3. De interviews	52

§ 1.4. Analysemethode	54
§ 1.5. Methodologische verantwoording	57
§ 1.5.1. Betrouwbaarheid	57
§ 1.5.2. Validiteit	58
2. Discipline	60
§ 2.1. Normerende sanctie	60
§ 2.2. Asymmetrische zichtbaarheid	69
§ 2.3. Delinquentie	70
§ 2.4. Conclusie	72
3. Zelfzorg	74
§ 3.1. Zelfzorg als combinatie tussen controle en kwaliteit	75
§ 3.2. Zelfzorg als balans tussen zelfverlies en een verstard zelfbeeld	80
§ 3.3. Subjectsvormen	80
§ 3.4. Conclusie	88
4. Weerstand en vrijheid	90
§ 4.1. Weerstand	90
§ 4.2. Machtsverhoudingen	93
§ 4.3. Vrijheid	94
§ 4.4. Conclusie	96
V. Conclusies en aanbevelingen	97
1. Conclusies	97
2. Aanbevelingen	102
§ 2.1. Aanbevelingen vervolgonderzoek	102
§ 2.2. Aanbevelingen humanistisch geestelijk raadswerk	102
Literatuuroverzicht	105
Bijlage	108

I. Algemene inleiding

1. MOTIVATIE

Gedurende mijn stage in de Penitentiaire Inrichtingen (PI) in Zwolle zijn het justitiële systeem en de ervaringen van ‘gedetineerd-zijn’ mij steeds meer gaan fascineren.

Een bepaalde mate van gevangenschap heb ik als humanistisch geestelijk verzorgster zelf kunnen ervaren door de beleving van beperkte bewegingsvrijheid.

In de PI Zwolle kwam ik in aanraking met gesloten deuren, camera’s die iedere beweging in de gaten hielden, hoge muren met prikkeldraad en strenge beveiligingsregels.

Het betreden of verlaten van de gevangenis had ik niet geheel in eigen handen doordat ik in een tussenruimte diende te wachten tot de bewakers de volgende deur voor me openden.

Ik was afhankelijk van het systeem en van zijn medewerkers; gedetineerden konden voor een gesprek slechts met toestemming uit hun cel gehaald worden en tijdens een iso-plaatsing was niet toegestaan je door de gangen te verplaatsen. Ieder moment kon ik gezien, bekeken en afgeluisterd worden. In mijn werkzaamheden diende ik continue rekening te houden met de werking van het justitiële systeem. De vraag ontstond: Hoe zorg je ervoor dat deze ervaringen van afhankelijkheid en gestuurdheid in detentie niet leiden tot passiviteit of een slachtofferschap?

Echter, aan het einde van de dag verliet ik de gevangenis, de camera’s en de regels en vertrok ik. Hoe moest het zijn voor de mensen die niet naar huis konden, die de nacht doorbrachten in hun cel met maanden ofwel jaren van dezelfde routine als vooruitzicht? Hoe zouden zij de opsluiting en overheersing in een machtsysteem als de gevangenis ervaren?

Hieruit ontstonden verdere overdenkingen: Wordt deze overheersing als gegeven ervaren of is het mogelijk je hieraan te onttrekken? Kun je vrij zijn in een systeem dat in zichzelf vrijheidsontnemend is? Hoe behoud je je geestelijke vrijheid in een systeem waarin je continu in contact komt met machtsverhoudingen?

Ik heb het vermoeden dat gedetineerden de gevangenis niet ‘beter’ uitkomen dan hoe ze er binnen komen. De individualiteit wordt door het systeem, met de bijkomende voorgehouden norm en betiteling van misdadiger, ten nadele gevormd.

Waarom is er zo weinig ruimte voor individuele groei, voor zelfzorg, en ligt hier een taak voor de humanistische geestelijk verzorgers die werkzaam zijn binnen Justitie?

Bovenstaande afwegingen zijn gevoed door de kennis opgedaan vanuit het bestuderen van de theorie van de Franse filosoof Michel Foucault. Foucault intrigeerde mij aanvankelijk doordat hij het sterke subjectbegrip van het existentialisme, waarin alle ervaringen en zingeving herleid worden tot het subject, verwerpt. Naar mijn mening bestaat het zelfstandige en autonome individu inderdaad niet als zodanig; het individu wordt aangestuurd, beïnvloed, gevormd en gecreëerd. Het individu is ten alle tijden geplaatst tussen macht enerzijds en vrijheid anderzijds.

Echter, we zijn geen speelbal: we beschikken over een vrije wil, de mogelijkheid ons zelf- en mensbeeld te ontwikkelen en een vervulling van ons leven na te streven. Daarin is een verhouding tot anderen noodzakelijk om te voorkomen dat we overheerst worden.

Ik besloot de filosofie van Foucault nader te onderzoeken en dit te koppelen aan ervaringen en belevingen van mensen, ‘gedetineerden’, in de gevangenis.

De groep gevangenen die ik hiervoor wilde benaderen werd al vrij snel duidelijk: vrouwen die de maatregel tot plaatsing in een inrichting voor stelselmatige daders¹ opgelegd hebben gekregen. De interesse voor de zogenoemde ISD-maatregel is ontstaan doordat de enige afdeling voor vrouwen geplaatst is in de PI Zwolle. Ik werd geraakt door deze vrouwen die al zo veelvuldig in aanraking waren geweest met Justitie en nu een maatregel voor twee jaar opgelegd hadden gekregen. Veel van deze vrouwen zijn verslaafd en hebben het besef van hun eigen menselijke waardigheid verloren. Ze ervaren zichzelf als afhankelijk van het justitiële systeem en worstelen met de mogelijkheden tot eigen invulling, verantwoordelijkheid en keuzes.

Mijn inzet is helder: Inzicht verkrijgen in de wijze waarop het humanistisch geestelijk raadswerk individuen in detentie bij kan staan gedurende de levensbreuk die het ‘gedetineerd-zijn’ met zich mee brengt. Opdat de ruimte in de gevangenis aangegrepen wordt, de tijd in de gevangenis als zinvol wordt besteed en het individu in de gevangenis zorg kan dragen voor zichzelf.

¹ In het vervolg ook wel aangeduid met ISD-maatregel

2. VRAAGSTELLING

De centrale vraagstelling die aan dit onderzoek ten grondslag ligt, luidt:

Op welke wijze kan het humanistisch geestelijk raadswerk, vanuit Foucaults inzicht over de verhouding macht en zelfzorg, bijdragen aan de morele zelfbeschikking van vrouwelijke gedetineerden die een ISD-maatregel opgelegd hebben gekregen?

Voor verheldering van de vraagstelling zullen enkele begrippen of zinsonderdelen die hierin geformuleerd zijn, nader omschreven worden.

Het *humanistisch geestelijk raadswerk* omvat een professionele en ambtshalve begeleiding van mensen op basis van de humanistische levensovertuiging. Binnen dit onderzoek wordt specifiek gerefereerd aan het geestelijk werk binnen Justitie.

In het onderzoek wordt het ‘raadswerk’ tevens aangeduid met ‘werk’, ‘begeleiding’ of ‘verzorging’, die geïnterpreteerd kunnen worden als synoniemen.

In § 6.2. van het theoretisch kader zal nader inhoudelijk op de geestelijke verzorging ingegaan worden.

Foucaults inzicht over de verhouding macht en zelfzorg; de Franse filosoof Michel Foucault heeft in zijn werk verschillende theoretische ideeën ontwikkeld over zowel macht als zelfzorg. In het theoretisch kader zijn de concepten over macht en zelfzorg verder uitgewerkt en vervolgens in relatie tot elkaar gebracht.

Morele zelfbeschikking: Beschikking over het zelf impliceert kennis over de eigen identiteit en controle over de richting en invulling van de handelingen. De toevoeging van het *morele* brengt met zich mee dat hierbij sprake is van een bezinning op de eigen moraal.

De omschrijving morele zelfbeschikking is geïnspireerd door Dohmens opvatting van zelfzorg als combinatie tussen controle en kwaliteit. In de bespreking van commentaar op het concept zelfzorg in het theoretisch kader wordt deze visie nader omschreven.

Met de *ISD-maatregel* wordt verwezen naar de maatregel tot plaatsing in een inrichting voor stelselmatige daders. Deze maatregel is ingesteld door Justitie om zogenoemde ‘veelplegers’ met ‘hardere sancties’ te kunnen bestraffen, wat inhoudt dat de bestraffen een maatregel opgelegd krijgen van twee jaar. In § 6.3. van het theoretisch kader zal hier inhoudelijk uitgebreider op ingegaan worden.

Gedetineerden zijn individuen die, op basis van verdenking of veroordeling van een strafbaar feit, opgesloten zijn in een huis van bewaring of gevangenis.

Ter bijdrage voor het beantwoorden van de vraagstelling van dit onderzoek, zijn twee deelvragen geformuleerd:

- Welke theoretische inzichten volgen er uit literatuuronderzoek naar de theorie van Foucault over enerzijds het machtsbegrip in de actualiteit van de gevangenis en anderzijds de mogelijkheden tot zelfpraktijken?

De uitkomsten van deze deelvraag zullen aan bod komen in *II Theoretisch kader*.

- Hoe ervaren vrouwelijke gedetineerden die een ISD-maatregel opgelegd hebben gekregen de ruimte tussen de disciplinerende inwerking vanuit het gevangenisstelsel en het belang van zelfzorg?

Om antwoord te geven op deze deelvraag zijn drie vrouwelijke gedetineerden geïnterviewd over hun ervaringen met betrekking tot de inwerking van de macht en de mogelijkheden tot zelfzorg in detentie. De analyse en uitwerking hiervan worden behandeld in *IV Het empirisch onderzoek*.

3. DOELSTELLING

Er zijn voor dit onderzoek twee doelstellingen geformuleerd:

Theoretische inzichten vergroten vanuit de theorie van Michel Foucault, over de koppeling tussen het denken over zelfpraktijken en het bestaan van het disciplinerende systeem.

Dit is gerelateerd aan de *theoretische relevantie*.

In het onderzoek vindt een theorievorming plaats ten aanzien van verschillende vormen van subjectsvorming in de context van detentie. Enerzijds wordt theoretisch uiteengezet op welke wijze de discipline in het justitiële systeem inwerkt op de wording van het subject.

Anderzijds worden de mogelijkheden voor het subject zelf om zich op actieve wijze vorm te geven, beschreven.

In het werk van Foucault is de koppeling tussen het subject 'in' de disciplinerende en het subject dat de mogelijkheid heeft om zichzelf vorm te geven, nooit helemaal concreet uitgevoerd. In dit onderzoek worden vanuit de nalatenschap van Foucault theoretische inzichten ontwikkeld over de koppeling tussen het denken over zelfpraktijken en het bestaan van het disciplinerende systeem.

Ik heb gedurende mijn stage als humanistisch geestelijk raadvrouw in de gevangenis ervaren dat er weinig literatuur is te vinden over de effecten van de gevangenis op de zelfervaring van individuen die zich daarin bevinden. Dit onderzoek biedt inzichten die resulteren uit literatuur- en empirisch onderzoek.

Daarnaast is theoretische aanvulling over zelfzorg en subjectsvorming altijd relevant voor een begeleidend beroep als geestelijke verzorging.

Het onderzoek levert door de relevantie met zingeving een theoretische bijdrage aan de humanistische wetenschap. De middelen en tijdsomstandigheden voor een complete omschrijving van het concept zingeving zijn niet voorhanden en deze omschrijving zou bovendien tot een scriptie aan sich kunnen leiden.

Ik maak hier gebruik van de aanduiding van zingeving door van der Lans: '*Zingeving verwijst naar het complex van cognitieve en evaluatieve processen, die bij het individu plaatsvinden bij diens interactie met de omgeving en die resulteren in motivationele betrokkenheid en psychisch welbevinden.*'²

² Van der Lans 1992, p. 7-20

De theorievorming in dit onderzoek over het actief vormgeven van het zelf, de zorg voor het zelf, is een theorievorming over zingeving. Met name het ‘plaatsvinden bij diens interactie met de omgeving’ wordt hier theoretisch uitgewerkt in de verhandeling over de eigen positie in en inwerking vanuit de actualiteit waarin het subject zich bevindt.

Theoretische inzichten uit dit onderzoek zijn verbonden met de humanistische levenshouding die stoelt op de gedachte dat de mens *‘toch nimmer geheel als product van zijn omgeving begrepen wordt, maar krachtens zijn wezen steeds ook als vormgever van zijn eigen bestaan.’*³

Inzichten vergroten over ervaringen en ‘ontsnappingsmogelijkheden’ ter bevordering van zelfzorg, onder vrouwelijke gedetineerden die een ISD-maatregel opgelegd hebben gekregen.

Dit is verbonden met de *praktische relevantie* van dit onderzoek.

Er is niet eerder expliciet onderzoek gedaan naar de mogelijkheden voor individuen in detentie om te ‘ontsnappen’ aan de macht van de gevangenis en een cultuur van zelfzorg te bevorderen.

De praktische relevantie is dan ook allereerst gericht op het leveren van een bijdrage en bevorderen van mogelijkheden voor mensen in detentie om zorg te dragen voor zichzelf. Zoals later aan de orde zal komen bevat dit onderzoek zowel de oproep om weerstand te bieden aan de normaliserende, disciplinerende werking van het justitiële systeem (en weerstand tegen een bepaalde subjectpositie), als (en tegelijk) de oproep tot krachtswerking gericht op bevorderen van zelfzorg en het streven naar nieuwe ervaringen van zichzelf.

De mogelijkheden om deze scriptie te verspreiden onder alle individuen die zich in detentie bevinden zijn echter beperkt. Daarvoor hoop ik dat het beantwoorden van mijn onderzoeksvraag met name een toegevoegde waarde heeft voor het humanistisch geestelijk raadswerk binnen Justitie.

³ Van Praag 1953, p. 33

4. HET ONDERZOEK

In dit onderzoek is de relatie tussen twee elementen onderzocht: de theorie van de Franse filosoof Michel Foucault en de ervaring van vrouwen die de maatregel tot plaatsing in een inrichting voor stelselmatige daders opgelegd hebben gekregen.

De theorie van Foucault is onderzocht op basis van een literatuuronderzoek naar de aspecten macht en zelfzorg, zowel apart als in relatie tot elkaar.

In II *Theoretisch kader* zijn de resultaten van deze literatuurstudie te vinden.

Het aspect macht (hoofdstuk 3) is grotendeels ontleend aan Foucaults opvatting van de disciplinerende macht, zoals in zijn boek *'Discipline, toezicht en straf'* beschreven staat.

Foucault richt zich daarin op de weergave van het juridisch wetenschappelijk complex, zowel in het heden als in de geschiedenis. Hij onderzoekt de werking van het disciplinerende systeem waarin het subject tot stand komt als effect van inwerkende kennis- en machtsmechanismen.

Het aspect zelfzorg (hoofdstuk 4) wordt in latere jaren expliciet onderwerp van de theorie van Foucault. De literatuur die gebruikt is voor het onderzoeken van het concept zelfzorg komt dan ook voornamelijk voort uit deze tijdsperiode, 1976-1984. Foucault richt zich in deze periode op zelfpraktijken waarbij de relatie die het individu ten opzichte van zichzelf ontwikkelt zodanig dient te zijn dat het zelf als moreel subject vormgegeven wordt.

Om te voorkomen dat een eenzijdig beeld ontwikkeld wordt over de invulling van macht en zelfzorg heb ik gebruik gemaakt van secundaire literatuur. Deze secundaire literatuur omvat toepassingen (bv. Huijer) en aanvullingen (bv. Dohmen) ten opzichte van de theorie van Foucault. Daarnaast is literatuur opgenomen als aanvulling op bepaalde begrippen zoals het humanistisch geestelijk raadswerk of vrijheid. In de zoektocht hiernaar heb ik me laten beïnvloeden door het curriculum van de Universiteit voor Humanistiek.

De relatie tussen de opvattingen van subjectsvorming, de disciplinerende macht en de zelfzorg, wordt in het theoretisch kader (hoofdstuk 5) uitgewerkt naar aanleiding van de aspecten weerstand en vrijheid. Met deze koppeling onderzoek ik op welke wijze individuen in detentie 'de strijd' aan kunnen gaan en de dingen zodanig vorm kunnen geven dat hun leven op den duur iets is waarvan ze kunnen zeggen: "dit ben ik en daar ben ik trots op".

Tot slot zal ik in het theoretisch kader (hoofdstuk 6) relevante begrippen als humanistisch geestelijk raadswerk en de ISD nader omschrijven. Daarbij wordt de disciplinering geplaatst in de dagelijkse praktijk van de gevangenis.

Vanuit het bestuderen en onderzoeken van de literatuur over (de relatie tussen) macht en zelfzorg zijn enkele theoretische aannames geformuleerd, die in III *Intermezzo* beschreven staan.

De kernaspecten en deelveronderstellingen die naar voren komen in het literatuuronderzoek worden vervolgens in IV *Het empirisch onderzoek* vergeleken met de resultaten van het empirische onderzoek.

Voor het empirische deel is onderzoek gedaan naar de ervaring van vrouwen die de maatregel tot plaatsing in een inrichting voor stelselmatige daders opgelegd hebben gekregen.

Aangezien Justitie als geheel een te groot en divers onderzoeksveld is heb ik gekozen voor de zogenoemde 'ISD vrouwen': een doelgroep bestaande uit vrouwen die een maatregel opgelegd hebben gekregen vanwege meervoudige veroordeling in het verleden.

'Meervoudig' is hierbij in de vijf jaar voor de oplegging van de maatregel ten minste drie keer. De tijdsduur van de ISD-maatregel is wettelijk vastgelegd en bedraagt twee jaar.

De keuze voor deze vrouwen komt voort uit hun veelvuldige ervaring met Justitie en het 'gedetineerd-zijn'. Daarnaast wordt hun ervaring ten opzichte van het heden en de toekomst beïnvloed door de vastgelegde twee jaar detentie.

Vanuit het centraal stellen van de ervaringen en belevingen van de bovengenoemde doelgroep is gekozen voor een kwalitatieve insteek van het empirisch onderzoek.

*'In het algemeen kiezen we voor kwalitatief onderzoek wanneer we flexibel moeten kunnen inspelen op hetgeen we in de onderzoekssituatie ontmoeten.'*⁴

Het gaat hierbij om een onderzoekssituatie waarin de persoonlijke verhouding van de onderzoeksgroep ten opzichte van de kernaspecten uit het theoretisch kader, centraal staat. Het theoretisch kader en de geformuleerde aannames functioneren dan ook als basis voor het kwalitatief onderzoek.

Maso en Smaling benoemen een theoretisch kader vooraf aan het kwalitatief onderzoek als voordelig omdat *'de veronderstellingen en hypothesen waaruit het theoretisch kader bestaat, volstrekt duidelijk (maken) waar het empirisch onderzoek zich specifiek op moet richten'*⁵.

De verschillende stadia in de toeloop naar en verloop van de afgenomen interviews en de analyse die hierop volgde, worden in de inleiding van het empirische gedeelte (IV) beschreven.

In V *Conclusie* wordt op basis van het theoretisch kader en het empirisch onderzoek een antwoord gegeven op de vraagstelling van dit onderzoek.

⁴ Maso & Smaling 1998, p. 11

⁵ Ibidem, p. 94

II. Theoretisch kader

1. INLEIDING

In het theoretisch kader worden twee elementen uit de theorie van Foucault met elkaar verbonden: de betekenis van de (disciplinerende) macht en de betekenis van zelfzorg. De uiteenzetting van Foucaults machtsbegrip is voor een groot deel ontleend aan het boek *'Discipline, toezicht en straf'*, waarin het ontstaan van de gevangenis wordt omschreven. De mogelijkheden tot zelfzorg staan in het latere werk van Foucault centraal doordat hij dan de subjectivering meer zelfstandigheid toeschrijft.

In het theoretische kader wordt zowel de macht als de zelfzorg inhoudelijk beschreven, waarna in het hoofdstuk 'machtsverhoudingen en zelfpraktijken' de relatie tussen beiden aan bod zal komen. Beide theorieën van Foucault worden vervolgens voorzien van commentaar, ontleend aan o.a. Merquior, Karskens en Dohmen. Tot slot zal de juridische maatregel 'Inrichting voor Stelselmatige Daders' behandeld worden, aangezien mijn doelgroep bestaat uit vrouwelijke gedetineerden die deze maatregel opgelegd hebben gekregen.

Allereerst zal ik echter een korte beschrijving geven van het leven en werk van Foucault, zodat enkele van zijn -en mijn- keuzes verhelderd kunnen worden.

2. FOUCAULT

Paul-Michel Foucault wordt op 15 oktober 1926 in Poitiers geboren, als tweede kind van Paul en Anne Foucault. Paul Foucault is een traditionele man die wil dat zijn zoon zowel zijn naam als zijn beroep, chirurg, overneemt. Zijn vrouw dringt echter op de toevoeging Michel aan, de naam die Paul-Michel later ook zelf gaat gebruiken. Ook de ambities van Michel liggen op een ander vlak dan die van zijn vader; hij droomt ervan historicus te worden.

In 1946 treedt Michel Foucault toe tot de *École Normale Supérieure* in Parijs waar hij tot 1951 geschiedenis, filosofie, psychologie en psychopathologie studeert. Hij volgt hier colleges bij onder andere Jean Hyppolite en Maurice Merleau-Ponty.

In zijn privé-leven ondervindt Foucault in deze tijd psychische problemen die in 1948 tot een zelfmoordpoging leiden. Mogelijke aanleiding hiervoor is de worsteling met zijn seksuele geaardheid, homoseksualiteit, dat in die tijd werd beschouwd als een (behandelbare) ziekte. Deze persoonlijke gebeurtenis heeft twee belangrijke gevolgen. Allereerst ervaart hij de psychische gezondheidszorg van dichtbij, die later zijn eerste onderzoeksgebied zal worden. Daarnaast krijgt hij een eigen kamer op de ziekenafdeling waardoor hij zich in afzondering kan verdiepen in theorieën die hem, in positieve of negatieve zin, hebben geïnspireerd, zoals die van Kant, Nietzsche en Heidegger.

Na zijn studie geeft Foucault enkele jaren les in de psychologie en filosofie, aan onder andere het Thiers- instituut en de universiteit van Lille. In 1954 wordt het eerste boek van Foucault gepubliceerd over geestesziekte en persoonlijkheid: *Maladie mentale et personnalité*.

In de jaren na het verschijnen van zijn eerste boek woont Foucault in diverse andere landen, zoals Zweden, Polen en Duitsland. In 1961 keert hij terug naar Frankrijk waar hij een jaar later, onder Jean Hyppolite, promoveert op *Genèse et structure de l'anthropologie de Kant* en *Folie et déraison: histoire de la folie*.

In de jaren zestig verkrijgt Foucault steeds meer populariteit met verschillende, voornamelijk kritisch en historisch getinte, werken zoals *Naissance de la clinique*, *Les mots et les choses* en als toelichting hierop: *L'archéologie du savoir*.

In 1970 wordt Foucault benoemd tot hoogleraar in 'De geschiedenis van de systemen van het denken' aan het Collège de France. Hij neemt hiermee de positie van Jean Hyppolite over die in 1968 is overleden. Eind 1970 houdt Foucault aan het Collège zijn beroemde inaugurale rede, getiteld: *L'ordre du discours*.

Foucault combineert het lesgeven met zijn verschillende onderzoeken door zijn colleges hierdoor te laten inspireren en zijn studenten te betrekken in zijn hypothesen. Dit mondt uit in

enkele van zijn bekendste boeken, zoals *Surveiller et punir (Discipline, toezicht en straf, 1975)*, *La volonté de savoir (De wil tot weten, 1976)*, *L'usage des plaisirs (Het gebruik van de lust, 1984)* en *Le souci de soi (De zorg voor zichzelf, 1984)*. De laatste drie boeken zijn onderdeel van zijn langere onderzoek naar de seksualiteit. Tussen de eerste en de laatste twee wordt er lange tijd niets gepubliceerd omdat Foucaults interesse verschuift naar een voor hem tamelijk 'nieuw' gebied, namelijk de Griekse oudheid en de eerste eeuw van het christendom. Op 2 juni 1984 wordt Foucault opgenomen in het ziekenhuis na maandenlange klachten over vermoeidheid en zware hoofdpijn. Hij overlijdt op 25 juni 1984, onverwachts voor zowel hemzelf als de wereld, aan de gevolgen van aids.

Terugkijkend op de ontwikkelingen in zijn eigen werk geeft Foucault aan dat hij altijd bezig is geweest met de vele manieren waarop onze cultuur mensen tot subjecten heeft gemaakt. Hij heeft dit onderzocht vanuit drie theoretische invalshoeken, 'drie assen van het proces waarin individuen onderworpen en tot westerse subjecten gevormd zijn'⁶ ofwel 'three fundamental elements of any experience'⁷:

- Het weten; de archeologische periode die duurt tot 1970 met boeken als '*Les mots et les choses*' en '*L'archéologie du savoir*'. In deze periode onderzoekt Foucault op welke wijze kennisverhoudingen inwerken op de wording en ervaring van het subject. Hierin valt Foucault voornamelijk de 'wetenschap' aan die onder de pretentie de 'waarheid' na te streven het subject tot (kennis)object reduceert.
- De macht; de genealogische periode tot 1976 met boeken als '*Surveiller et punir*' en '*La volonté de savoir*'. Machtsverhoudingen spelen een belangrijke rol in het werk van Foucault, waarbij hij specifiek geïnteresseerd is in de wijze waarop macht werkzaam is. Hij onderzoekt in deze periode op welke wijze machtsverhoudingen verschillende splittingsen teweeg brengen, zoals tussen normaal en afwijkend. Het subject plaatst hij voornamelijk als effect in de werking van verschillende machtsmechanismen.
- De zelfvorming en de bestaanskunsten, met name in '*L'usage de plaisirs*' en '*Le souci de soi*'. In deze periode tot aan zijn dood onderzoekt Foucault subjectiveringsvormen, met het oog op kennis- en machtsverhoudingen, vanuit het idee dat het individu zichzelf actief kan subjectiveren en vormgeven. Vormen van subjectivering hangen bij

⁶ Devos 1995, p. 109

⁷ Rabinow 1984, p. 387

Foucault altijd samen met vormen van objectivering, waardoor hij spreekt van assujettissement dat zowel onderwerping als subjectconstitutie betekent.

Verhoudingen tussen subject en waarheidsspelen werden in het 'vroegere' werk door Foucault bekeken vanuit dwangpraktijken. In het werk van de laatste jaren van zijn leven richt hij zich meer op de praktijken waarin het subject zichzelf vormgeeft.

De werking van zowel macht als zelfzorg zal in de volgende hoofdstukken nader uitgewerkt worden en in relatie tot elkaar worden gebracht. Het aandachtsgebied van 'het weten' zal hierbij niet expliciet beschreven worden. De keuze dit gebied niet te betrekken in het onderzoek en zodanig de context te 'beperken' komt voort uit het streven naar een betrouwbare validiteit. Desalniettemin is de werking van de kennis, het weten en de waarheid verbonden met machtsverhoudingen en zelfpraktijken, en hier zal dan ook soms noodzakelijkerwijs naar verwezen worden.

Kenmerkend voor de werkwijze van Foucault is dat hij voortdurend bezig is om de geschiedenis van het heden te schrijven; zowel het heden van de gevangenis, als de waanzin, de seksualiteit en de zelfpraktijken. *'Deze historische ontologie omvat twee onderdelen: (a) een kritische analyse van de gebeurtenissen die ertoe hebben geleid dat we onszelf op een bepaalde manier ervaren; (b) een appèl om de grenzen die in de analyse naar voren komen te overschrijden.'*⁸

In het onderzoek naar of het experimenteren met de constitutie van subjectsvormen dient kennis over de eigen historische, maar ook culturele en sociale, context betrokken te worden vanuit de vraag: wie zijn wij in onze actualiteit?

⁸ Huijter 1996, p. 19

3. MACHT

§ 3.1. De machtstheorie van Foucault

De machtstheorie die Foucault heeft ontwikkeld, wordt ook wel aangeduid als genealogie. Met 'macht' verwijst Foucault naar een overal werkend systeem van krachtsverhoudingen; lokale, gefragmenteerde en veelsoortige krachtsverhoudingen. Hij verzet zich met deze genealogie tegen verschillende klassieke postulaten van het machtsbegrip.

Allereerst verzet hij zich tegen het postulaat van eigendom. Macht is volgens Foucault geen eigendom of bezit van een persoon of klasse maar is werkzaam als strategie; '(...) *haar effecten moet men niet toeschrijven aan een toe-eigening, maar aan opstellingen, manoeuvres, tactieken, technieken en wijzen van functioneren.*'⁹

Als tweede het postulaat van de lokalisatie volgens welke macht lokaliseerbaar zou zijn in instituten en staatsapparaten. Foucault is van mening dat ook deze instellingen en apparaten onderdeel zijn van machtsmechanismen die onafhankelijk werkzaam zijn en niet langer op een enkele plaats lokaliseerbaar.

Ten derde verzet Foucault zich tegen het postulaat van de onderschikking, waarin gesteld wordt dat de belichaamde macht ondergeschikt is aan productiesystemen. Foucault stelt dat de werking van machtsmechanismen samengaan met verschillende economische, productie- of disciplinerings technieken. Deze technieken kunnen echter nooit gebaseerd zijn op een machtsvoorwaarde. Het vierde postulaat is die waarin de werkingwijze van de macht samengaat met een repressie of ideologie. '*Een macht gaat niet te werk door middel van ideologie, ook al raakt zij de zielen; en daar waar ze op de lichamen drukt, maakt ze nog niet noodzakelijk gebruik van repressie of geweld.*'¹⁰

Tot slot verzet hij zich tegen het postulaat van de legaliteit, waarin de staatsmacht tot uitdrukking komt in de wet. Volgens Foucault dient het grove onderscheid tussen de wet en onwettigheid vervangen te worden door een onderscheid tussen de wet en overtredingen ervan, zodat aangetoond kan worden dat de wet als strategie functioneert.

Foucault streeft in zijn onderzoek niet de ontrafeling van het machtsbegrip na, maar tracht te onderzoeken op welke wijze machtsverhoudingen werkzaam zijn en inwerken op ervaringen en gedragingen van het individu; niet wat de macht is, maar hoe ze werkt.

⁹ Lambrechts 1981, p. 637

¹⁰ Ibidem, p. 639

Foucault onderzoekt op welke wijze machtsverhoudingen werkzaam zijn, niet om ze te ontkrachten maar om hindernissen te lokaliseren die het verloop van betrokkenen vervormen of blokkeren. Machtsverhoudingen worden bij hem dan ook altijd beschouwd als en in praktijken, waarin verschillende ervaringen bijdragen aan de subjectconstitutie. De keuze om zowel kennis- als machtsverhoudingen te betrekken in zijn onderzoek naar de wijze waarop het subject geconstitueerd wordt, komt voort uit zijn visie op de context. Foucault is van mening dat verschillende subjectsvormen altijd beschouwd dienen te worden in de actualiteit en in hun culturele, sociale en historische context.

Foucaults visie op de betekenis van macht en machtsverhoudingen heeft gedurende zijn werk verschillende ontwikkelingen ondergaan.

Foucault begint zijn machtsanalyse ten tijde van zijn boek *Geschiedenis van de waanzin*, waarin hij macht overwegend negatief, als uitsluiting, opvat. Hij beschrijft hierin dat uitsluiting resulteert in wetenschap, de moderne westerse rationaliteit, die op haar beurt opnieuw uitsluiting bewerkstelligt. Het weten ontstaat en functioneert door binaire splitsingen: tussen de rede en de waanzin, het rationele en het onredelijke, het normale en het abnormale.

In *Discipline, toezicht en straf* en *De wil tot weten* vergroot Foucault zijn opvatting van macht. Hij neemt afstand van de negatieve opvatting van de macht maar blijft vasthouden aan de werking van binaire splitsingen tussen normaal en afwijkend. Gedurende *Discipline, toezicht en straf*¹¹ wordt de geschiedenis van de gevangenis beschreven en ontwikkelt Foucault zijn conceptuele apparaat. Hij verzet zich tegen het negatieve machtsbegrip ten tijde van de monarchie en introduceert zijn positieve macht. We moeten volgens Foucault in onze opvatting van macht ophouden om de effecten hiervan in negatieve termen te beschrijven: ‘als zou ze enkel ‘uitsluiten’, ‘onderdrukken’, ‘terugdringen’, ‘censureren’, ‘abstraheren’, ‘maskeren’ en ‘verhullen’. In werkelijkheid is de macht productief; ze produceert realiteit, ze produceert objectgebieden en waarheidsrituelen. Het individu en de kennis daarover zijn het resultaat van deze productie’¹².

Foucault introduceert in DTS de discipline als machtsvorm en het individu dat in zijn lichaam en gedragingen wordt beïnvloed vanuit machtsmechanismen. Foucault beschrijft de discipline als onderdeel van de macht in het kader van zijn machtsanalyse, ‘but it is clear that it does not

¹¹ In het vervolg ook wel aangeduid met DTS

¹² Foucault 1975, p. 269

*adequately represent all power relations and all possibilities of power relations. Power is not discipline; discipline is a possible procedure of power*¹³.

Het gaat hem er om de macht te analyseren ‘*waar haar intentie –zo er al een intentie is– volledig opgaat in reële en concrete praktijken*’, en in die praktijken ‘*de lichamen onderzoeken die door de machtheffingen tot subjecten/onderdanen worden geconstitueerd*’¹⁴.

Subjectivering krijgt de dubbele betekenis van productie van identiteit of zelfervaring én onderwerping van het lichaam. Foucault spreekt hierbij ook wel van assujettissement dat zowel gericht is op het produceren van een onderwerping als op een subjectwording. Met subject doelt Foucault dan ook op de beide betekenissen van het woord ‘sujet’: onderwerp en onderworpen. Doordat de onderwerping het gedrag beslissend beïnvloedt, denkt Foucault over deze disciplinerende krachten in termen van macht.

In het latere werk van Foucault, met name de laatste twee delen van zijn seksualiteitsboeken, verbreedt Foucault zijn machtsopvatting door de mogelijkheid tot zelfpraktijken te betrekken in de subjectconstitutie. Het individu dat aangestuurd wordt door de disciplinerende macht wordt door Foucault getransformeerd van object tot subject. Hij doet hiermee niets af aan zijn eerdere theorie van de macht, maar biedt het gedisciplineerde subject meer ruimte om te komen tot andere ervaringen van zichzelf. Verandering binnen de betekenis van zijn genealogie is terug te vinden in de machtsverhoudingen. Aan de machtsverhoudingen als netwerken van krachtverhoudingen of –mechanismen, worden de machtsverhoudingen als relaties tussen handelende personen toegevoegd. Zodoende is macht aanwezig in iedere ‘*menselijke relatie –zowel in een gesprek als in liefdesrelaties en in institutionele en economische verhoudingen*’.¹⁵

De gerichtheid op de handelingen van de ander functioneert slechts als machtsverhouding indien de relatie gekenmerkt wordt door wederzijdse aansturing, wat Foucault nadrukkelijk onderscheid van overheersing. ‘*Door te ontsnappen aan een alternatief van de macht die als overheersing wordt begrepen of als schijn aan de kaak gesteld, maakte de analyse van machtsrelaties en hun technologieën het mogelijk deze als open strategieën te beschouwen.*’¹⁶ Foucault spreekt over aansturing als de verhoudingen open en beweeglijk zijn, niet om tot zoiets als ‘jezelf’ te komen maar waarin de mogelijkheid aanwezig is om te veranderen. Indien de verhoudingen echter verstard of asymmetrisch zijn is het niet langer mogelijk om elkaar, en zodoende jezelf, aan te sturen en is er niet langer sprake van macht maar van overheersing.

¹³ Rabinow 1984, p. 380

¹⁴ Lambrechts 1981, p. 577

¹⁵ Foucault 2004, p. 186

¹⁶ Foucault 1984a, p. 10

‘Dat de macht onderdrukkinginstantie is, is in het huidige spraakgebruik de haast associatieve benaming van de macht.’¹⁷ Foucault is van mening dat het alledaagse begrip onderdrukking niet overeen komt met de werking van machtsmechanismen en -verhoudingen. Sinds zijn onderzoek naar het ontstaan van de gevangenis heeft hij dan ook willen aantonen dat de mechanismen die in deze machtsformatie in werking gesteld zijn, iets anders of in ieder geval meer dan onderdrukking zijn. ‘Waar geen enkel verzet meer mogelijk is, is er in Foucaults visie geen sprake meer van een machtsverhouding. De vrijheid is dan totaal verstikt en de onderdrukking volledig.’¹⁸ Onderdrukking is in de ogen van Foucault niet irreëel maar werkt als voorwaarde of als effect -door versterkte macht- voor machtsrelaties. ‘Repressie, onderdrukking, is daarom, uiteindelijk, iets reëels –maar alleen als een ondergeschikt effect van de macht. Blijkbaar is de macht zowel ‘productief’ als ‘repressief’ – maar zij ‘produceert’ voordat zij onderdrukt, vooral omdat datgene wat zij onderdrukt –individuen– in hoge mate al haar ‘produkten’ zijn.’¹⁹

Vastlopende, gesloten of versterkte machtsverhoudingen, situaties van onderdrukking of repressie, vragen om bevrijding alvorens nieuwe machtsverhoudingen kunnen ontstaan met wederzijdse, open en vrije aansturing. Veranderingsstrategieën die open en beweeglijk kunnen functioneren tussen de verschillende betrokkenen vinden dan ook altijd plaats in vrijheidspraktijken. Ik zal hier in het vijfde hoofdstuk verder op in gaan.

Met betrekking tot de machtsverhoudingen komt het er volgens Foucault op neer aan *‘zichzelf de rechtsregels, de bestuurstechnieken en ook de moraal, het ethos, de zelfpraktijk te verschaffen waarmee die machtsspelen met een minimum aan overheersing gespeeld kunnen worden’²⁰.*

§ 3.2. Discipline als machtsvorm

In *Discipline, toezicht en straf* beschrijft Foucault de geschiedenis van het strafrecht aan de hand van drie periodes die gekenmerkt werden door het monarchale recht, het ontwerp van de hervormers en het ontstaan van de gevangenis.

Inherent aan de opkomst van de gevangenisinstellingen vond er een belangrijke verschuiving plaats in het strafrecht, voornamelijk met betrekking tot de verhoudingen tussen lichaam en ziel van de overtreder. Twee zaken zijn hierbij van belang; allereerst is het lichaam altijd, direct of indirect, onderdeel geweest, en gebleven, van de straf.

¹⁷ Lambrechts 1981, p. 569

¹⁸ Foucault 2004, p. 242-243

¹⁹ Merquior 1985, p. 110

²⁰ Foucault 2004, p. 204

Ten tijde van de monarchie werd het lichaam direct gestraft in de vorm van de lijfstraffen. De lijfstraf had een juridisch-politieke functie doordat de grondslag niet gevormd werd door ‘een economie van het voorbeeld’ maar door ‘een politiek van afschrikking’: op het lichaam van de misdadiger moest de tomeloze tegenwoordigheid van de soeverein voor iedereen voelbaar gemaakt worden.

In het huidige strafrecht, met de detentie als voornaamste vorm van straffen, heeft het lichaam van de overtreder een economisch-politieke functie gekregen. Met economisch verwijst Foucault naar ‘*the correct manner of managing individuals, goods and wealth*’²¹. Het lichaam wordt door disciplinerende mechanismen in de gevangenis onderworpen aan machts- en gezagsbetrekkingen en ingezet als productiekracht. Door het tot object van de kennis en de macht te maken, kunnen kennis- en machtsverhoudingen het menselijke lichaam in een disciplinerend systeem inkapselen en onderwerpen. Voorwaarden voor een politieke technologie van het lichaam zijn kennis over het lichaam en de heerschappij over zijn krachten. Deze technologie, deze macht, kan niet gelokaliseerd worden in een specifieke instelling of staatsapparaat. Foucault noemt dit als het ware een ‘*microfysica van de macht die door apparaten en instellingen wordt ingezet, maar die eigenlijk functioneert in het gebied tussen deze grote organismen en het lichaam met zijn materialiteit en zijn krachten*’²². Foucault interpreteert macht niet als negatief of overheersend (van boven naar beneden) maar als overall werkend systeem van krachtsverhoudingen. De effecten van deze microfysica manifesteren zich niet alleen vanuit de positie van de overheersende maar tevens vanuit hen waarop de macht inwerkt.

Als tweede heeft de komst van het moderne strafrecht een wisseling van objecten teweeg gebracht waarbij naast het lichaam de gerichtheid van het strafrecht tevens is komen te liggen op een ‘nieuw’ aspect van de misdadiger, namelijk de ziel. Met de ‘ziel’ duidt Foucault op hart, denken, wil en karakter van het individu: de ziel als werkelijkheid zonder lichaam. Dit is niet de ziel in de ‘christelijke’ betekenis, maar de ziel als element dat ontstaat in justitiële procedures van straf, toezicht en dwang. Het moderne strafrecht richt zich op de ‘omstandigheden’: wat men weet van de misdadiger, de indruk die men van hem²³ heeft, het inzicht in het verband tussen zijn persoon, zijn verleden en zijn misdaad, en wat men in de toekomst van hem verwacht. Deze omstandigheden zijn ‘*onder het voorwendsel een daad te verklaren middelen om een individu te kwalificeren. (...) De ziel van de misdadiger wordt niet enkel in het proces betrokken om de misdaad op te helderen of om haar te gebruiken als een*

²¹ Foucault 1991, p. 92

²² Foucault 1975, p. 41-42

²³ In de context van het individu, het subject, de misdadiger, de gedetineerde etc. is gekozen voor de mannelijke aanduiding, hier wordt echter tevens de vrouw bedoeld.

element in de juridische bepaling van de verantwoordelijkheid. Als men de ziel met zoveel nadruk voor laat komen, zoveel moeite doet haar te begrijpen en haar met zoveel ‘wetenschappelijke’ zorg omringt, dan is dat wel degelijk om haar tegelijk met de misdaad te veroordelen en haar in de straf te betrekken.’²⁴

De straf voltrekt zich niet langer aan de oppervlakte van het criminele lichaam maar intern; in de persoonlijkheid van de misdadiger. Zodanig heeft de wettelijke straf niet alleen greep op de overtreding, maar ook op *‘het individu, niet langer op wat hij gedaan heeft, maar op wat hij is, zal zijn en kan zijn’²⁵*.

Lichaam en ziel vormen, na de hervorming en ten tijde van detentie als centraal strafmiddel, tezamen, als oorsprong van het gedrag, het element waar de straf voortaan op ingrijpt.

Vooraf het individu ‘in’ de misdadiger wordt door het moderne strafrecht beschouwd als object dat verbeterd en veranderd dient te worden; als onderwerp van positieve kennis.

Met het ontstaan van de gevangenis wordt de straffende macht geïnstitutionaliseerd.

De gevangenis als systeem geeft het strafrecht de mogelijkheid om op een gestructureerde, geordende en gedisciplineerde wijze de ziel en het gedrag van het individu te transformeren tot ‘normale’ mensen. De doelstelling van de gevangenis als correctionele techniek is het herstellen van *‘het gehoorzame subject, het individu dat onderworpen is aan gewoonten, regels en bevelen- aan een gezag dat voortdurend rond hem en over hem wordt uitgeoefend, en dat in hem automatisch moet gaan functioneren’²⁶*.

Foucault beschouwt het strafrecht niet uitsluitend als een methode om overtredingen te beletten. In zijn onderzoek worden strafsysteem geanalyseerd en bestudeerd als *‘maatschappelijke verschijnselen die niet door het juridische raamwerk van de samenleving, noch door haar fundamentele ethische keuzes afdoende worden verklaard’*. De snelle opkomst van de populariteit van detentie als centraal strafmiddel dient dan ook bekeken te worden vanuit een maatschappelijk verschijnsel, namelijk de opkomst van discipline in systemen, instituten, mechanismen etc.

Foucault introduceert discipline als machtstechniek, als microfysica van de macht, waarin *‘macht niet meer direct onderdrukkend werkt, maar positief, productief, als een rationeel georganiseerd geheel van regels en bepalingen gericht op een efficiënt en gelijkvormig (genormaliseerd) lichamelijke gedrag (discipline) van alle betrokkenen’²⁷*.

De disciplinerende macht is niet lokaliseerbaar in een bepaalde instantie of mechanisme en wordt door alle betrokkenen in stand gehouden. De macht functioneert zodoende automatisch

²⁴ Foucault 1975, p. 30-31

²⁵ Ibidem, p. 31

²⁶ Ibidem, p. 181

²⁷ Karskens 1986, p. 115

waarbij de politieke kracht van het individu wordt verzwakt (zonder aanwijsbare onderdrukking is er minder kans op weerstand of verzet) en de economische kracht wordt gemaximaliseerd. Disciplinerend doorloopt verschillende mechanismen en methoden die ieder aspect en iedere verrichting van het lichaam onderwerpen aan een minutieuze controle om ze zodanig gehoorzaam en bruikbaar werkzaam te laten zijn.

Discipline, als technologie van de macht, maakt gebruik van twee instrumenten: de technieken voor gehoorzame lichamen en de middelen die leiden tot een goede dressuur. Centraal binnen de eerste reeks staan de indelingen, ordeningen en rangschikkingen die leiden tot het gehoorzame lichaam dat *'onderworpen, veranderd, geperfectioneerd en gebruikt kan worden'*²⁸. Door de aanwezigheid van een systeem van rangorden wordt ieder lichaam continue geïndividualiseerd; iedere afzonderlijke handeling of afzonderlijk individueel element wordt gedetailleerd waardoor er altijd onderscheid gemaakt kan worden tussen personen onderling. Er zijn drie middelen te onderscheiden die bijdragen aan de tweede reeks, aan een goede dressuur en aan het 'fabriceren' van individuen:

- A. *Het hiërarchische toezicht.* De architectuur heeft hierin een belangrijke functie doordat dit de mogelijkheid biedt om ieder individu en ieder aspect van het gedrag onder maximaal toezicht te plaatsen. Er ontstaat een gedetailleerde interne controle waarmee het individu tot object van kennis en zodanig tot gehoorzaam subject kan worden gefabriceerd. Het toezicht dient hiervoor specifiek en functioneel te zijn. *'De disciplinerende instellingen hebben een controle-apparaat voortgebracht dat functioneert als een microscoop van het gedrag; ze hebben een machinerie van subtiele en analytische verdelingen geconstrueerd die de mensen observeert, registreert en dresseert.'*²⁹ Het hiërarchische toezicht is een belangrijk instrument gebleken in de opkomst van het disciplinaire mechanisme; vanuit de interne en functionele werking van het toezicht is de disciplinerende macht een geïntegreerd systeem geworden waarin de macht als een machine functioneert. Gangbaar hierbij is dat individuen niet, in de klassieke of principiële zin, onderdrukt worden doordat de macht zich bevindt in een netwerk van relaties, dat niet alleen van 'boven naar beneden' functioneert maar door alle partijen en posities in stand wordt gehouden.

²⁸ Foucault 1975, p. 190

²⁹ Ibidem, p. 242

B. *De normaliserende sanctie*. Deze sanctie is een vorm van straffen die niet zozeer gericht is op boetedoening of onderdrukking maar meer op normalisering, ‘zodat ze allemaal op elkaar gaan lijken’³⁰

De normaliserende sanctie grijpt in op vijf manieren³¹:

1. Ze relateert de afzonderlijke handelingen, prestaties en gedragingen aan een geheel dat fungeert als een comparatief veld, als een ruimte om te differentiëren en als het principe van bindende regels.
2. Ze differentieert de individuen onderling aan de hand van deze algemene regel die een ondergrens, een gemiddelde richtlijn of een te benaderen optimum aangeeft.
3. Ze bepaalt de bekwaamheden, het niveau en de ‘natuur’ van het individu in termen van kwantiteit en ordent ze hiërarchisch in termen van waarde.
4. Ze koppelt aan deze waardebeoordeling de dwang tot conformiteit
5. Ze definieert een onderscheid dat een limiet stelt aan alle onderscheidingen: de uiterste grens van het abnormale.

C. *Het examen*. Dit combineert de technieken van het hiërarchische toezicht met die van de normaliserende sanctie. Het is ‘een normatieve blik, een vorm van toezicht die kwalificeert, klasseert en straft. Door het examen worden de individuen zichtbaar gemaakt’³², zodat ze gekend, gecategoriseerd, geobjectiveerd, geïndividualiseerd, gestraft en uiteindelijk genormaliseerd kunnen worden.

- Het examen keert de economie van de zichtbaarheid in de machtsuitoefening om. De disciplinerende macht is in haar uitoefening onzichtbaar, in tegenstelling tot de klassieke macht die zich zichtbaar vertoont, en verplicht degenen die ze onderwerpt tot zichtbaarheid. In de vorm van het examen worden de subjecten als objecten getoond aan de disciplinerende macht die ze beheerst.
- Het examen met alle begeleidende documentatietechnieken maakt van ieder individu een ‘geval’. ‘Een geval dat zowel een object voor een bepaalde kennis, als een aangrijpingspunt voor een bepaalde macht vormt.’³³
Doordat ieder individu, afgaande op zijn mate van abnormaliteit, gecategoriseerd, gekarakteriseerd en geëxamineerd wordt is het mogelijk om,

³⁰ Foucault 1975, p. 254

³¹ Ibidem, p. 254

³² Ibidem, p. 256

³³ Ibidem, p. 265

aan de hand van ‘wetenschappelijke’ normen, cijfers, afwijkingen etc. iemand tot een ‘geval’ te creëren.

Doordat enerzijds het lichaam door verschillende technieken wordt ingedeeld en anderzijds het individu voortdurend door technieken van de dressuur wordt bepaald en beïnvloed, ontstaat dus de normering. De normerende sanctie produceert een norm in het disciplinerende kader in de vorm van een ‘natuurlijke’ regel. *‘De norm is dus niet op te vatten als onbewuste regel, in termen van niet-authentiek of vervreemd gedrag dat overwonnen zou kunnen worden. De norm vormt de disciplinaire regulering van gedrag.’*³⁴ Door het bestaan van de normering is het mogelijk ieder individu en ieder element afzonderlijk te beschouwen, ten opzichte van anderen en ten opzichte van de normering afgaande op hun mate van ‘normaliteit’ of ‘abnormaliteit’. De normerende discipline functioneert zodoende enerzijds individualiserend, terwijl zij anderzijds homogeniserend werkt. Het moderne individu ontstaat als beschrijfbaar, meetbaar en vergelijkbaar, maar tegelijkertijd als normaliseerbaar, dresseerbaar en controleerbaar.

Het normaliserende aspect van de discipline heeft het ontstaan van de gevangenis -en het in stand houden ervan- mogelijk en populair gemaakt. Foucault zoekt niet naar de oorzaak van het falen van de gevangenis maar naar de elementen die haar behouden. Het nut van de gevangenis hangt volgens hem namelijk samen met de creatie van de gevangenis: de delinquentie. De gevangenis wordt gekenmerkt door afzondering waarin verschillende vormen van illegalisme gedefinieerd, geïsoleerd, geaccentueerd en tot delinquentie worden gevormd. *‘We kunnen de vaststelling dat de gevangenis faalt in het terugdringen van de misdaad dus beter vervangen door de hypothese dat de gevangenis slaagt in het produceren van de delinquentie als een specifieke vorm van illegalisme, die politiek en economisch minder gevaarlijk en uiteindelijk zelfs bruikbaar is (...) De gevangenis is het scharnier in dit proces dat de delinquentie als kennisobject formeert, en de politieke operatie die de delinquentie isoleert van de overige illegalismen. (...) Na anderhalve eeuw ‘falen’ bestaat de gevangenis nog steeds, omdat ze er nog steeds in slaagt dezelfde effecten te produceren’*³⁵. Volgens Foucault dient de werking van de gevangenis en de vorming van delinquenten niet alleen om zichzelf in stand te houden maar tevens als apparaat dat het totale maatschappelijke veld kan controleren. Delinquenten worden namelijk niet alleen gevormd gedurende detentie maar tevens in het traject hierna, waarbij de desintegratie die haar vergezelt (werkloosheid, verblijfsverbod, huisarrest, terbeschikkingstelling) vele mogelijkheden biedt om de

³⁴ Lambrechts 1981, p. 682-683

³⁵ Foucault 1975, p. 384- 385

voormalige gedetineerden te dwingen tot gewenste taken. De delinquentie fungeert voor politie, justitie, sociologen, psychologen, statistici etc. als een politiek observatorium, wat de mate van controle die uitgeoefend kan worden op het maatschappelijk en illegalistische veld bevordert.

In zekere zin is de gevangenis de ideale instantie voor het disciplinerende model doordat ieder element van het gedrag en het individu op ieder moment gezien kan worden. De gevangenis functioneert disciplinerend door de asymmetrische zichtbaarheid: het systeem ziet zonder dat het systeem zelf, of *'people through whom power passed or who are important in the fields of power relations'*³⁶, gezien kan worden. Door deze voortdurende zichtbaarheid houdt de gedetineerde de eigen disciplinerende in stand doordat hij de eigen controle aanpast aan de institutionele controle. Het 'goed aangepaste' individu wordt iemand die *vanuit zichzelf*, als subject, de controle en aanpassing aan de regels en normen zelf voltrekt. Ieder mens krijgt zo een eigen ziel, geweten of voorstelling dat uit vrije wil de regels en normen worden gevolgd. Het ideaal van het hedendaagse strafsysteem is de onbegrensde discipline: *'een procedure die permanent de afwijking meet aan een absolute norm, en die tegelijkertijd asymmetrisch beweegt naar deze onbereikbare norm'*.³⁷ Het 'misdadige', 'gedetineerde' of 'gevaarlijke' individu in de gevangenis staat onder permanent en gedetailleerd toezicht, met specifieke indelingen van ruimte en tijd en onder juridisch en psychologisch onderzoek. Het individu in de gevangenis is voorwerp van classificatie, dressuur, regelgeving en normalisatie. Deze microfysica van de macht creëert het disciplinaire individu.

§ 3.3. Commentaar

De machtsopvatting van Foucault wordt in de secundaire literatuur op verschillende manieren behandeld en in beperkte mate bekritiseerd. De insteek binnen de verhandelingen is vooral het achterhalen van de structuur in Foucaults machtstheorie waarbij eventuele ontoereikende of 'vage' benaderingen van de macht gezien worden als 'in ontwikkeling'. Ook Foucault zelf geeft aan dat zijn werk altijd in ontwikkeling is geweest en dat inherent aan deze ontwikkeling enkele opvattingen teniet zijn gedaan. Illustratief hiervoor is bijvoorbeeld een hoofdstuk getiteld 'wijzigingen'³⁸ of in zijn eigen woorden: *'Ik zou nooit de moed hebben mij aan het schrijven van een boek te zetten, waarin ik zou meedelen wat ik al heb gedacht. Ik schrijf juist*

³⁶ Rabinow 1984, p. 247

³⁷ Foucault 1975, p. 312

³⁸ Foucault 1984a, p. 9-17

*omdat ik nog niet weet wat ik van een onderwerp dat mijn belangstelling trekt moet denken. Terwijl ik het schrijf, verandert het boek mij; het wijzigt wat ik denk; elk nieuw werk verlegt de denklimieten die ik met mijn vorige boek had bereikt.'*³⁹

Merquior heeft in zijn beschrijving van de filosofie van Foucault twee 'problemen' gelokaliseerd met betrekking tot zijn disciplinerende machtstheorie. Het eerste probleem is volgens hem dat Foucaults 'macht' alomtegenwoordig verspreid is over alle levensgebieden van de samenleving. Doordat macht in iedere sociale relatie voorkomt is '*een theorie van de macht in de samenleving virtueel onweerlegbaar – maar ze heeft om dezelfde redenen weinig of geen cognitieve waarde.*'⁴⁰ Het tweede kritiekpunt richt zich op Foucaults uitsluiting van de mogelijkheid van een handelingsanalyse van de macht: er zijn geen actoren aan te wijzen in machtsrelaties. Volgens Foucault zijn individuen gevolgen en voertuigen van de macht maar is haar toepassing niet lokaliseerbaar in een bepaalde handeling of bedoeling.

Volgens Merquior is '*een slecht stukje structuralistische subject-fobie hier gekoppeld aan de degelijke belofte van een analyse van de sociale macht.*'⁴¹ Merquior is van mening dat analyse van de situatie kennis impliceert over de handelingen en belangen van elke actor of groep actoren, wat Foucault achter wege laat.

Foucault heeft dit in zijn latere werk rechtgezet door dan meer de actor, het handelende subject, te benadrukken. Het subject wordt meer verantwoordelijkheid en ontwikkelingsmogelijkheden toegeschreven waardoor het vanuit zichzelf, met oog op de kennis- en machtsverhoudingen waarin het zich bevindt, tot handelen in staat is.

Volgens critici zoals Boomkens⁴² beperkt Foucault zijn eigen theorie door zijn weigering om expliciet standpunten in te nemen; hij zou bang zijn om zijn 'handen vuil te maken'.

Een positie innemen zou in de ogen van Foucault immers leiden tot een universele norm, een theorie, wat noodzakelijkerwijs uitsluiting en lijden met zich zou meebrengen.

Boomkens brengt naar voren dat door het blootleggen van bepaalde ontwikkelingen zoals de disciplinerende macht, wel degelijk een verandering nagestreefd kan worden.

Theoretici als Karskens en Tjong Tjin Tai hebben in hun reactie op deze kritiek beaamd dat Foucault zijn 'handen niet vuil wil maken', maar stellen daarbij de vraag of dit ter zake doet: '*waarom moet men direct een oplossing aandragen om een probleem te mogen aankaarten*'⁴³? Zij geven aan dat Foucaults weigering om expliciet stelling in te nemen niet

³⁹ Foucault 2004, p. 171

⁴⁰ Merquior 1985, p. 114

⁴¹ Ibidem, p. 110

⁴² In: Karskens 1995

⁴³ Ibidem, p. 73

betekent dat er geen normering aanwezig is in zijn werk. Foucaults werk bevat juist wel een norm, echter impliciet, dat gericht is op het openbaren van de structuren die de ervaring van het werkelijke lijden van de mens bepalen; *‘het lijden dat erop duidt dat de gebruikte begrippen en identiteiten de zaak geweld aan doen’*.⁴⁴

§ 3.4. Conclusie

Michel Foucault heeft met zijn machtsanalyse de ontrafeling van de werking van de macht nagestreefd; hij onderzocht niet wat de macht nu precies inhoudt maar op welke wijze de macht functioneert. Foucaults genealogie heeft gedurende zijn werk een ontwikkeling doorgemaakt van de negatieve macht, als uitsluiting, naar een meer positieve en productieve macht. Deze positieve macht is expliciet terug te vinden in de gevangenis waarbij de macht functioneert als disciplinair mechanisme. Centraal in de disciplinerende staat de normerende sanctie, aan de hand waarvan ieder individu gemeten, gecategoriseerd, gekarakteriseerd en gecorrigeerd kan worden. De normering maakt het mogelijk ieder individu en ieder element afzonderlijk te beschouwen, ten opzichte van anderen en ten opzichte van de aanwezige norm, naar maatstaven van ‘normaal’ en ‘abnormaal’.

De disciplinerende is door de wetenschap en de universele intellectueel volgens Foucault onterecht ongemoeid gelaten door hun eenzijdige focus op de juridische machtsuitoefening. Juist door de nadruk op het juridisch-politieke model (waarde gelegd op juridisch verhoor, -onderzoek, de wet, rechtsregels etc.) kan de disciplinerende macht (met het verhoor van de norm) diepgeworteld in de mechanismen werkzaam zijn. Door de focus in het justitiële systeem op de juridische en morele gedragscodes *‘komt de subjectivering hoofdzakelijk in een nagenoeg juridische vorm tot stand, waarbij het morele subject gerelateerd is aan een wet of een verzameling wetten, waaraan het zich moet onderwerpen’*⁴⁵.

Het individu in de gevangenis komt in aanraking met verschillende contexten die vragen om een ‘verhouden tot’: juridische/justitiële regels, disciplinerende, morele codes, *‘gedragsregels of principes die tegelijkertijd waarheden en voorschriften zijn’*⁴⁶. Dit is echter onvoldoende om te komen tot zelfzorg. Indien subjectivering slechts plaatsvindt vanuit een determinering door de disciplinerende en juridische orde wordt het subject geconstrueerd.

⁴⁴ Karskens 1995, p. 73

⁴⁵ Foucault 1984a, p. 32

⁴⁶ Foucault 2004, p. 188

De juridische wetenschap creëert het kennisobject; de justitiële macht creëert de delinquent; het individu wordt afhankelijk van de context waarin hij zich bevindt.

Een 'verhouden tot' impliceert dus niet alleen een 'beweging naar buiten' maar tevens een persoonlijke en experimentele houding. Het kritisch denken over wie of wat we zijn in het heden (de actualiteit) vereist tevens een bereidheid om een morele relatie met zichzelf aan te gaan. Een verhouding tot het 'bestuurd worden' in de gevangenis vraagt om een bepaalde verhouding tot zichzelf en tot de eigen actualiteit; een constitueren van zichzelf als moreel subject, *'waarbij het individu dat deel van zichzelf afbakent dat het object van deze morele praktijk vormt, zijn houding bepaalt met betrekking tot het voorschrift dat hij navolgt, en een bepaalde zijnswijze voor zich vaststelt die als morele zelfverwerkelijking zal gelden; en daartoe is hij zelfwerkzaam, probeert zichzelf te kennen, zich te beheersen, zich op de proef te stellen, zich te vervolmaken en te veranderen'*⁴⁷.

Om te kunnen onderzoeken in welke praktijken van de gevangenis een morele verhouding tot het zelf mogelijk is dient naast de machtsverhoudingen die op het zelf inwerken tevens de derde as van Foucault, zoals in het tweede hoofdstuk beschreven, betrokken te worden: de zelfvorming.

⁴⁷ Foucault 1984a, p. 31

4. ZELFZORG

§ 4.1. Inleiding

In de laatste fase van de ontwikkeling van Foucault ligt de nadruk op de individuele mens: De macht als algemene politieke structuur verschuift naar de technieken van zelfbeheersing, terwijl het weten als structuur van wetenschappelijke kennis plaats maakt voor de aandacht voor zelfkennis en de daarin gevormde ideeën van morele waarheid en een ‘waar’ subject. De nadruk ligt nu op de individuele mens, de manier waarop hij zich invoegt in de gegeven macht- en kennissystemen, maar zich ook daartegen kan afzetten. Foucault onderzoekt de vormen en modaliteiten van de verhouding tot het zelf waardoor het individu zich als subject constitueert en erkent. Het is in het kader van dit onderzoek van belang om dit verder uit te werken omdat ieder mens, zo ook in detentie, in aanraking komt met twee betekenissen van het woord ‘subject’: het subject dat onderworpen is aan de ander door controle en de afhankelijkheid, zoals in voorgaand hoofdstuk naar voren is gekomen, en het subject dat gehecht is aan zijn eigen identiteit door het bewustzijn en de kennis van zichzelf. Foucault is van mening dat de zelfzorg en de zelfpraktijken in onze postmoderne tijd niet langer kunnen aansluiten bij de oorspronkelijke betekenis van de cultuur van het zelf in de Griekse en Romeinse tijd. Geïnspireerd door een ethiek die niet gerelateerd was aan een religie, wetenschap, institutioneel of wettelijk systeem, vraagt Foucault zich af: *Zou het leven van ieder individu geen kunstwerk kunnen zijn?*

§ 4.2. Subjectsvormen

Foucault maakt een onderscheid tussen enerzijds de mens, de persoon, en anderzijds het subject. Alle ‘natuurlijke’ en ‘biologische’ verschijnselen verwijzen naar de mens terwijl het subject bestaat uit alle contingente, maatschappelijke en historische voorstellingen die de mens van zichzelf vormt. In de zelfzorg en in dit onderzoek draait het om de laatste. Het subject gaat bij Foucault nadrukkelijk niet vooraf aan ontdekking, bevrijding, ontwikkeling of het ethische handelen. Het subject is een oneindig product van zijn historische en culturele context, waarbij de ervaring van zichzelf zich vormt *in* het spreken en handelen. Met ‘het zelf’ verwijst Foucault dan ook naar beweging en activiteit, niet van je lichaam maar van je ziel; *‘je bekommeren om je ziel, dat is de voornaamste activiteit die voor*

*jezelf zorgen inhoudt*⁴⁸. Het gaat Foucault hierbij niet om ‘jezelf zijn’ maar om de mogelijkheid om te kunnen veranderen.

Foucault verzet zich tegen een vaststaand, ‘ideologisch’ of ‘wetenschappelijk’, mensbeeld waarin normen verweven zijn over hoe de mens zou *moeten* zijn, waardoor het subject onderworpen is door afhankelijk en controle. Een voorbeeld van een hedendaags mensbeeld is de ‘government of individualisation’: *‘de dwang die en die identiteit te hebben, de dwang (altijd) jezelf te zijn, de dwang tot echtheid, tot het zijn van een subject in de letterlijke zin van het woord: een onderworpen, in alle blijmoedigheid, zichtbaar maar anoniem’*⁴⁹.

Zoals in de inleiding al naar voren kwam is er echter ook nog een andere subjectbetekenis mogelijk, namelijk het subject dat gehecht is aan zijn eigen identiteit door het bewustzijn en de kennis van zichzelf.

Het moderne subject is in Foucaults genealogie een historische en maatschappelijke constructie waarbij van alle kanten op het subject wordt ingewerkt. In het latere werk is dit subject één van de vele mogelijkheden geworden. Het subject is nu ten alle tijden een vorm, een soort rol, die in verschillende contexten verschillend ingevuld kan worden en niet altijd gelijk is aan zichzelf. Zo kan het politieke subject een andere verhouding tot het zelf hebben als bijvoorbeeld het relationele subject. *‘Weliswaar zijn er verbanden en wisselwerkingen tussen zulke vormen van het subject, maar het is niet steeds hetzelfde type subject. In elke situatie richt men andere verhoudingen tot zichzelf in.’*⁵⁰ Zo kan het individu in detentie verschillende identiteiten, verschillende subjectsvormen hebben: moeder/vader, dochter/zoon, gedetineerde, verslaafde, christen, humanist etc.

Dat betekent dat de ervaring van onszelf -als subject of als identiteit- niet gegarandeerd wordt door het behoren tot een gemeenschap. Veeleer is de ervaring van onszelf een gefragmenteerde ervaring (een niet-identiteit) die zich afhankelijk van de ruimte en de contacten daarbinnen vormt en verandert. In Foucaults bestaansethiek wordt dit gefragmenteerde subject centraal gesteld en kan het zichzelf met behulp van zelftechnieken tot subject constitueren.

Dit nieuwe aandachtsgebied van de zelfzorg vereist een reflexief denken over het zelf dat voorbij gaat aan het subject van de discipline of de wetenschap, zoals de menswetenschappen of de criminologie. In de ervaring met dispositieven, gevormd door een samenhangend geheel van kennisgebieden en machtsinterventies, kunnen individuen zich tot een bepaalde subjectsvorm bekennen en identificeren.

⁴⁸ Foucault 2004, p. 122

⁴⁹ Karskens 1995, p. 19

⁵⁰ Foucault 2004, p. 195

In het disciplinerende en normaliserende systeem van de gevangenis worden individuen benaderd, gezien en behandeld als gedetineerden, sterker: ‘ze zijn gedetineerden’.

Doordat deze identiteitsvormen opgelegd/ geprojecteerd worden is het gevaar aanwezig dat dit ervaren wordt als zijnde de eigen identiteit, met alle ‘waarheden’, werkelijkheden, kennis- en machtsverhoudingen die dit (gedetineerde-zijn) met zich meebrengt. Met andere woorden: indien men in detentie raakt, kunnen daar aanwezige waarheden en machtsbetrekkingen een grote invloed hebben op de wijze waarop iemand zichzelf ervaart.

De waarheid die in deze praktijk opgelegd wordt kan in overeenstemming raken met de waarheid die men over zichzelf uitspreekt (/komt uit te spreken). ‘(...) *een menselijk wezen identificeert zich met een bepaalde subjectsvorm of identiteit als hij bekent gek of crimineel te zijn. In het zich toerusten met bepaalde waarheden komen ervaringen van zichzelf tot stand. Daarbij moet men zich realiseren dat de ‘eenheid’ of vorm die bereikt wordt, altijd een fictie is, iets dat men voor zichzelf fabriceert.*’⁵¹

Het conformeren aan een vaststaande subjectsvorm en het ‘zich bekennen tot een bepaalde waarheid’ maakt het individu onderdeel van de disciplinerende en normaliserende machtsrelaties.

Echter, de uitnodiging zichzelf als een kunstwerk vorm te geven vraagt om een actorschap; om een reflecterende houding ten opzichte van subjectsvormen die in de relevante kennistypen en machtsbetrekkingen bestaan. Ook het individu in de gevangenis heeft in principe de vrijheid en de mogelijkheid om de (gedisciplineerde) subjectsvorm van zichzelf te beschouwen als een van vele subjectsvormen, waarbij andere ervaringen van zichzelf realiseerbaar zijn.

Mens worden, het scheppen van een ander subjectsvorm als verzet tegen een opgelegde identiteit, lost de machtsrelaties niet op maar maakt het ‘zelf’ minder kwetsbaar als aangrijpingspunt voor machtsstrategieën en onderwerping.

§ 4.3. Zelfzorg

De zorg voor jezelf, *epimeleia heautou*, is ‘*een veelomvattend woord, het drukt een werkzaamheid uit, een activiteit, het impliceert aandacht, kennis en vaardigheden*’⁵².

⁵¹ Huijer 1996, p. 38

⁵² Foucault 1985, p. 315

De term zorg (*epimeleia*) duidt hierbij de verantwoordelijkheid van de mens aan voor de vormgeving van het eigen leven. De zorg voor het zelf, voor de ziel, vereist zelfkennis en de moed om de eigen ziel aan zelfonderzoek te onderwerpen.

Zelfzorg, of *levenskunst*, confronteert het individu met de eis om zichzelf voortdurend opnieuw te ontdekken én open te staan voor verandering.

De belangrijkste activiteit voor het individu is de innerlijke relatie tot het zelf; om zich zodanig te gedragen, zichzelf leiding te geven en te behandelen dat het individu zichzelf en zijn leven constitueert tot een waar kunstwerk. Levenskunst *'draait om het vraagstuk van het zelf, zijn afhankelijkheid en onafhankelijkheid, zijn universele vorm en de band die het kan en moet aangaan met anderen, de procedures waardoor het toezicht op zichzelf uitoefent en de wijze waarop het de volledige soevereiniteit over zichzelf tot stand kan brengen'*⁵³.

Foucault benadrukt dat de aspecten kennis en macht betrokken dienen te worden in de zorg voor zichzelf. De kennis binnen het zorg dragen voor zichzelf impliceert zowel kennis over zichzelf als kennis over de culturele, sociale en historische context waarin men zich bevindt, zoals *'gedragsregels of principes die tegelijkertijd waarheden en voorschriften zijn'*⁵⁴.

Anderzijds speelt macht een rol doordat het 'zelf', met een eigen identiteit, verandert vanuit de krachtsverhoudingen die in het contact met onze omgeving en met anderen op ons inwerken. Het samenspel met anderen bevat tevens een zorg voor de ander, zodat het contact goed wordt beheerd en niet uitmondt in overheersing. In de geleefde ruimte die je deelt met de ander dien je tot een balans te komen tussen zelfverlies en een verstard zelfbeeld.

Met zelfverlies verwijst Foucault zowel naar de voorstelling die gecreëerd wordt over wat anderen van je denken als naar wat anderen je daadwerkelijk toeschrijven. Een verstard zelfbeeld ontstaat echter indien te sterk vastgehouden wordt aan wat men zelf denkt te zijn, met overheersing als gevaar.

In de zelfzorg vindt zodoende een omkering van de macht plaats; met haar *'positieve ethische betekenis' is zelfzorg 'een manier om de macht te controleren en in te perken'*⁵⁵. Indien men zorg draagt voor zichzelf verdwijnt het gevaar om slaaf te worden van de eigen verlangens, het risico anderen te overheersen en *'een tirannieke macht over hen uit te oefenen'*⁵⁶.

Door jezelf vorm te geven kun je je verhouden tot de kennis- en machtswerkingen en zodanig meerdere subjectservaringen creëren en overheersingseffecten vermijden. *'De zorg voor het*

⁵³ Foucault 1984b, p. 238

⁵⁴ Foucault 2004, p. 188

⁵⁵ Ibidem, p. 191

⁵⁶ Ibidem, p. 192

*zelf weerspiegelt veeleer het zoeken naar een nieuwe vorm in de verhouding van het individu tot zijn status, zijn functies, zijn bezigheden en verplichtingen.*⁵⁷

Zelfzorg of zelfverantwoordelijkheid ontstaat vaak met gebeurtenissen waarin het leven of het zelf zoals men dat gewend is in het geding komt. Er kunnen in deze gebeurtenissen levensvragen ontstaan, zoals: Wat raakt me? Wat motiveert/ blokkeert me? Wat vind ik belangrijk? Wat wil ik in en met mijn leven? Hoe kan ik mijn leven zó vormgeven dat ik voel dat ik een zinvol en welbested leven leid? Dit soort levensvragen kunnen het individu bevorderen om een poging te ondernemen om een groter aandeel te nemen in de richting en de kwaliteit van het eigen leven.

In zelfpraktijken gaat het om de vormen van de bestaansethiek waardoor individuen zichzelf op actieve wijze tot subjecten kunnen transformeren.

Foucault onderscheid vier zelftechnieken waarmee het beweeglijke en meervoudige ‘menselijk wezen’ zichzelf tot een kunstwerk kan maken:

1. De bepaling van het deel van zichzelf, de ethische substantie, dat geïmpliciteerd wordt; *‘dat wil zeggen de wijze waarop het individu dit of dat deel van zichzelf tot belangrijkste materie van zijn morele gedrag moet verheffen*⁵⁸. Problematiseren vereist een kritische houding ten opzichte van de actualiteit waarin men zich bevindt als ook een zoektocht naar openingen om deze actualiteit te overschrijden. Daardoor worden krachts- en machtsverhoudingen aan het licht gebracht en mogelijkheden gecreëerd tot overschrijding van de beperkingen en de transformatie van zichzelf. Het gaat om het zelf zoeken naar openingen om relaties en verhoudingen op nieuwe manieren vorm te geven, wat belangrijker is dan de invulling die anderen of systemen aan relatievormen proberen te geven. *‘Om ‘te worden wie we zijn’ en ‘zichzelf te scheppen’ dienen gegeven grenzen te worden overschreden. Men moet in tegenspraak met de eigen tijd durven zijn. (...) Juist vanwege de gerichte vormgeving is er sprake van een bestaansethiek: zij roept het moderne individu op tot een actieve houding van strijd en verzet tegen uniformerende en disciplinerende tendensen en tot het ontwikkelen van nieuwe subjectiviteiten.*⁵⁹
2. De onderwerpingswijze; de wijze waarop het individu zich tot regels voor het persoonlijk handelen verhoudt. Het opstellen van regels als middel tot het gericht vormgeven van zichzelf verwijst enerzijds naar algemene regels of waarheden en

⁵⁷ Devos 1988, p. 655-656

⁵⁸ Foucault 1984a, p. 29

⁵⁹ Huijer 1996, p. 42

anderzijds naar het uitvinden van of experimenteren met nieuwe regels, waarden, omgangsvormen etc. De wijze en mate van onderwerping vereist zicht op de eigen actualiteit: *Waardoor* wordt je in een bepaalde context beïnvloed en aangestuurd? De onderwerpingswijze vereist niet alleen kennis maar tevens een bepaalde houding; een plaatsbepaling in de verhouding tussen de algemene regels en eigen voorschriften, waarheden of overtuigingen.

In plaats van zich te laten vastleggen door algemene voorschriften, normen, etiketten of gedragsverwachtingen stimuleert Foucault het voortdurend zoeken naar eigen regels die zich lenen voor dit specifieke moment of deze bijzondere situatie. Het uitproberen van nieuwe regels geeft openheid om nieuwe bestaansvormen te ontwikkelen en daarmee te experimenteren.

3. Het ethische werk aan zichzelf; *'het werk, de training, de beproevingen en oefeningen die men verricht aan zichzelf om te proberen zichzelf te transformeren tot moreel subject'*.⁶⁰ De derde zelftechniek roept de vraag op *hoe* je jezelf wilt vormgeven.

Dit vereist een werken aan zichzelf; een voortdurende bereidheid tot oefening en strijd met zichzelf. Dit vraagt om een bereidheid en openheid om zichzelf te veranderen, om te experimenteren met nieuwe subjectvormen. *'Net als Montaigne heeft ook Michel Foucault er nadrukkelijk op gewezen dat de zorg voor zichzelf niet alleen op het zelf als kenobject, maar ook op het zelf als arbeidsterrein betrekking heeft. (...) Daarom blijft het daadwerkelijk cultiveren van zichzelf een continue opdracht voor moderne mensen en behoeft elk individu zijn eigen, op maat gesneden oefenprogramma.'*⁶¹

Indien het individu bereid is strijd met zichzelf te leveren en grenzen te overschrijden, kunnen er nieuwe relationele mogelijkheden ontstaan. *'De betrekking tot zichzelf die iemand creëert in de strijd met de verschillende machtsbetrekkingen in en om zichzelf, kan een ervaring van kracht, in-balans-zijn of controle geven.'*⁶²

4. De gerichtheid op de vormgeving van zichzelf en het leven, oftewel: *welke* subjectiviteit streven we na als we ons moreel gedragen? Gerichtheid verwijst hierbij naar een persoonlijke doelstelling die van 'grootte' en belang kunnen verschillen. Door middel van het zoeken naar en ontwikkelen van creatieve bestaansvormen kan een actieve vrijheid samengaan met het openbreken van vastliggende waarheden en identiteiten. Volgens Foucault vindt dit voornamelijk plaats in het contact of de

⁶⁰ Huijer 1996, p. 40

⁶¹ Dohmen 2007, p. 190

⁶² Huijer 1996, p. 64

verbinding met anderen waarin het eigen bestaan, door het meesterschap over zichzelf, tot kunstwerk gemaakt kan worden.

§ 4.4. Commentaar

Dohmen heeft Foucaults herwaardering van de levenskunst en zelfzorg geconcretiseerd en stuurt in zijn werk aan op de integratie hiervan in ons moderne leven. Hij heeft een helder onderscheid gemaakt tussen de aspecten ‘controle’ en ‘kwaliteit’, die als handvatten kunnen worden ingezet in het onderzoek naar de aanwezigheid van ‘zelfzorg’ in de gevangenis.

- Controle, of zelfbeheer, verwijst naar zelfkennis (wie ben ik?) en naar handelingsbekwaamheid (wat kan ik?).
 - Zelfkennis is al eerder ter sprake gekomen en verwijst naar kennis over zichzelf en over de context waarin het ‘zelf’ zich beweegt.
Zelfkennis vereist een ‘zelfbewust leven, (...) onder andere via zelfreflectie, dialoog en narrativiteit’⁶³.
 - Handelingsbekwaamheid is relevant omdat zorg voor zichzelf niet alleen betrekking heeft op ‘het zelf als kenobject, maar ook op het zelf als *arbeidsterrein*’.
Inzicht en daadkracht bieden de mogelijkheid om gewoontes en verwachtingen te doorbreken waarbij het individu, vanuit zichzelf, handelingsbekwamer wordt.
- Kwaliteit vraagt om waardeoriëntatie en -bezinning dat reageert op het verlangen naar en de behoefte aan een zinvol, betekenisvol en waardevol bestaan, op basis waarvan je je leven wilt evalueren.
‘Zelfzorg verwijst naar de ontdekking dat je eigen leven meer is dan het bevredigen van behoeften en het oplossen van conflicterende verlangens. De diepere dimensie van de levenskunst is het ontdekken en bewaken van de kwaliteit van je leven.’⁶⁴

In het werk van Foucault is de koppeling tussen het subject ‘in’ de disciplinerende en het subject dat de mogelijkheid heeft om zichzelf vorm te geven niet concreet uitgevoerd. Foucault beschouwt het gedisciplineerde subject als effect van mechanismen die op het individu inwerken waarbij bepaalde normen en doelstellingen gehanteerd worden. Je bent wat de discipline van je maakt; het subject wordt gefabriceerd en getransformeerd.

⁶³ Dohmen 2007, p. 188-189

⁶⁴ Ibidem, p. 41

In het latere werk van Foucault verschuift zijn aandachtsgebied naar de mogelijkheden van het individu om tot andere ervaringen van zichzelf te komen, om aan zelfzorg te doen en om medemensen aan te sturen zonder tot een overheersing te komen.

Hoe werken deze gedachten over de constitutie van het subject op elkaar in? Vragen die 'open' blijven in het werk van Foucault zijn: In hoeverre kan het individu aan zelfzorg doen als de machtsverhoudingen waar hij zich in bevindt dit 'zelf' constitueert? Hoe ziet het subject eruit dat enerzijds gecreëerd wordt door de disciplinerende en anderzijds mogelijkheden heeft tot zelfdisciplinerende? Waar bevindt zich de ruimte tussen bestuurd worden en zelf sturen?

Foucault heeft echter wel de instrumenten nagelaten om aspecten van zijn theorie zodanig te interpreteren dat ze gebruikt kunnen worden om deze 'open' vragen in te vullen. In het volgende hoofdstuk worden twee belangrijke instrumenten behandeld om zodoende tot een ruimte te komen waar zelfsturing mogelijk is in een evenwichtige relatie tot de sturing die op het individu inwerkt.

5. MACHTSVERHOUDINGEN EN ZELFPRAKTIJKEN

§ 5.1. Inleiding

De insteek van mijn onderzoek is het bekijken van de ruimte waarin gedetineerden in aanraking komen met macht en zelfzorg, en de rol van betekenis die de geestelijke verzorging kan spelen om de gedetineerde hierin bij te staan. De gedetineerde staat niet voor een keuze tussen macht en zelfzorg maar dient zich -om te komen tot zorg, tot zelfsturing,- te verhouden tot machtswerkingen, tot aansturingen, die vanuit het gevangenisstelsel op hem inwerken. Er zijn hierbij twee elementen van belang: weerstand en vrijheid.

§ 5.2. Weerstand

Weerstand, verzet of resistentie bieden het individu mogelijkheden tot het openbreken van machtsverhoudingen en het transformeren van de wijze waarop het 'zelf' vormgegeven wordt. Het productieve element van de weerstand in de relatie macht en zelfzorg dient te worden onderscheiden van de gebruikelijke betekenis van verzet, namelijk als tegenstand vanuit een ervaring van onevenwichtige machtsoverheersing. Zoals in het derde hoofdstuk naar voren is gekomen heeft macht bij Foucault niet op de eerste plaats de betekenis van overheersing maar vindt de machtswerking altijd plaats binnen verhoudingen, tot de omgeving of tussen individuen onderling. Weerstand of verzet vindt daarom niet plaats in een context van overheersing, maar ontwikkelt zich in een machtsverhouding. *'Overal waar de macht opereert, duikt het verzet op. Macht roept weerstand op. Krachten creëren tegenkrachten. In zijn machtsanalytiek heeft Foucault het nog scherper gesteld: zonder verzet is er geen macht.'*⁶⁵

Weerstanden als onderdeel van de zelfzorgpraktijken bieden *'de mogelijkheid te ontsnappen aan de ervaringen die tot stand komen in het spel van waarheden en machtsbetrekking'*⁶⁶.

De weerstand is niet gericht op het overwinnen van machtsrelaties maar blijft gebonden aan de strijd zelf; *'weerstand is niet gericht op een omschreven eindpunt, maar op veranderingen, op nieuwe ongekende mogelijkheden'*.⁶⁷

⁶⁵ Devos 2004, p. 79

⁶⁶ Huijer 1996, p. 154

⁶⁷ Ibidem, p. 144

De mogelijkheid tot weerstand, verzet of kritiek vereist een bepaalde kennis over het zelf en de motivatie om zich te verhouden tot de elementen die op het 'zelf' inwerken.

Het subject is in de theorie van Foucault nadrukkelijk niet langer enkel effect of doelwit van de macht, maar tevens perspectief van het verzet. Het problematiseren van weerstanden die iemand ervaart in wat hij zegt of doet, of in de praktijken waarin hij zich begeeft, kan leiden tot een weigering om zich nog langer op deze wijze vorm te geven, en tot een actief en vrij zoeken naar overschrijding of veranderingen van de ervaringen van zichzelf. Het gaat binnen de weerstand om reflectie op gefixeerde subjectsvormen, waar vanuit ruimte kan ontstaan om een andere verhouding tot zichzelf te zoeken.

In het geval van gedetineerden betekent dit dat zij niet kunnen komen tot zelfzorg indien zij verzet eenzijdig richten tegen het juridische machtssysteem. Zelfzorg bevorderende weerstand richt zich namelijk tegen de subjectiverende krachten, tegen het normaliserend kennissubject en tegen machtsrelaties '*die het individu in een bepaalde categorie indelen*'⁶⁸. Het biedt niet alleen weerstand tegen kenmerken van 'abnormaliteit' of 'misdadigheid', maar ook tegen de druk die op de gedetineerde wordt uitgeoefend om zich aan de regels te onderwerpen, het leven te 'beteren' of in ieder geval 'normaal' te worden.

Het is deze ervaring van opgelegde controle en gedragsbepalende verantwoordelijkheid vanuit het disciplinerende systeem die de weerstand (of een weloverwogen weigering) kan doen ontstaan, juist omdat dit botst met de wijze waarop iemand zichzelf ervaart.

Zelfzorg bevat in de ogen van Foucault een impliciete morele code. De zorg voor het zelf is *in zichzelf* al ethisch bepaald en verwijst naar de houding ten opzichte van de actualiteit waarin het zelf zich bevindt. Foucault karakteriseert het ethos als een 'attitude-limite', waarin de eigen weerstanden worden geanalyseerd, en een 'attitude-experimentale', wat betekent dat men '*at every moment, step by step, one must confront what one is thinking and saying with what one is doing, with what one is*'⁶⁹. Het is juist de eerste houding, de ervaring van de eigen weerstanden, die de mogelijkheden scheppen voor de tweede houding; andere ervaringen van zichzelf.

Mijn onderzoek bevat zowel de oproep om weerstand te bieden aan de normaliserende, disciplinerende werking van het justitiële systeem (en weerstand tegen een bepaalde subjectpositie), als (en tegelijk) de oproep tot krachtswerking gericht op bevorderen van zelfzorg en het streven naar nieuwe ervaringen van zichzelf.

⁶⁸ Huijer 1996, p. 153

⁶⁹ Rabinow 1984, p. 374

§ 5.3. Vrijheid

Om te komen tot een zorg voor zichzelf in de actualiteit die inwerkt op wie dit ‘zelf’ is, is weerstand echter niet voldoende. Het benutten van de ruimte die de weerstand en de bewustwording van de concrete situatie creëert maakt zelfzorg mogelijk, oftewel: vrijheid maakt zelfzorg mogelijk.

Wat is nu eigenlijk vrijheid? Verheldering van het concept vrijheid kan ontleend worden aan Isiah Berlin's⁷⁰ onderscheid tussen negatieve- en positieve vrijheid.

Negatieve vrijheid verwijst naar zelfbeschikking, met minimale inmenging en ‘bemoeizucht’ van de omgeving. Het streven naar een zo groot mogelijke negatieve vrijheid zorgt ervoor dat zelfzorg (of de illusie hiervan) kan ontaarden in egoïsme, arrogantie, eigenbelang of onafhankelijkheid, aldus Todorov: *‘in de optiek van de individualisten leidt de overdenking van de waarden er niet toe dat de uitwerking die het gemeenschapsleven op ieder van de leden van de maatschappij heeft wordt geobserveerd, maar dat hun wordt geleerd om op weg te gaan naar hun grootste ontplooiing, naar de vervulling van hun eigen lotsbestemming, naar dat wat hun geluk kan uitmaken.’*⁷¹

Positieve vrijheid wordt door Berlin ingevuld als zelfbepaling: *‘ik wil worden bewogen door redenen, door bewuste bedoelingen die van mij zijn en niet door oorzaken die mij als het ware van buitenaf overvallen.’*⁷² Deze, beperkte, vrijheid komt overeen met het concept van vrijheid dat hier van belang is, waarbij het individu zich niet laat overvallen door aspecten van buitenaf maar zich hier weerbaar voor maakt door middel van zelfzorg.

Bewustwording van en weerstand tegen de actuele kennis- en machtsverhoudingen die op het subject inwerken, creëert vrijheid en de ruimte om het ‘zelf’ vorm te geven.

De ruimte waarin het individu zich verhoudt tot machtswerkingen en zorg voor het zelf draagt is zodoende altijd een ruimte van vrijheid; een vrijheidspraktijk. Vrijheid is een activiteit waarin het individu zichzelf afvraagt: hoe kan ik vrijheid in de praktijk realiseren?

*‘In vrijheidspraktijken stuiten individuen voortdurend op tegenmacht: de ander die jou wil aansturen, de instituties die hun regels aan subjecten opleggen, de heersende codes waar men zich toe moet verhouden en de subjectiveringsvormen.’*⁷³

Vrijheid is contextgebonden; vrijheid vindt plaats in de praktijk en in het contact met anderen en is dan ook altijd relatief en relationeel. De mate van gelijkwaardige aansturing en het minimaliseren van overheersing bepaalt de menselijke vrijheid. Individuele vrijheid is altijd

⁷⁰ Berlin 1996

⁷¹ Todorov, 2001, p. 345

⁷² Berlin 1996, p. 52

⁷³ Dohmen 2004, p. 373

zowel afhankelijk van, als bepalend voor de vrijheid van anderen; de mate van vrijheid van het 'zelf' wordt mede bepaald door de mate van vrijheid van anderen. Vrijheid is dynamisch en gradueel, oftewel relatief, doordat de mate van vrijheid op ieder moment in het leven verschillend is. Vrijheidspraktijken impliceren een bepalende houding ten opzichte van de eigen actualiteit, zowel in het 'zijn' als in de gedragingen. Doordat vrijheid altijd in verhouding tot de omgeving en onderhevig aan overheersing en aansturing is, is de mate van vrijheid en de invulling van de houding voortdurend in ontwikkeling.

Vrijheid speelt een rol in de ruimte waarin het individu zich verhoudt tot de machtswerkingen en experimenteert met de zorg voor zichzelf. Relatief en relationeel: in verhouding tot en met bewustwording van de actuele beperkte vrijheid kan een evenwicht tussen zelfverlies en een verstard zelfbeeld nagestreefd worden. Een vorm van vrijheid zit in ons mens-zijn: door te weten waar we wel en waar we niets aan kunnen veranderen.

Momenten van vrijheid kunnen ontstaan in het doorbreken van vaste subjectsvormen, vaste identiteiten, waardoor nieuwe en ongekende mogelijkheden en ervaringen zichtbaar worden. *'De vormen van subjectiviteit die in dit moment van vrijheid kunnen ontstaan zijn onvoorspelbaar en daarmee ongrijpbaar voor disciplinerende machten.'*⁷⁴

De ethiek van de zelfzorg heeft zowel betrekking op 'het in praktijk brengen van vrijheid' als 'de ononderbroken reflectie op deze praktijk'. Foucault heeft deze betekenis van ethiek en vrijheid ontleent aan de Grieks- Romeinse tijd: *'Wie een mooi ethos had, wie bewonderd en als voorbeeld geroemd kon worden, was iemand die vrijheid op een bepaalde manier in praktijk bracht. (...) Maar wilde die vrijheidspraktijk in een goed, mooi, eervol, achtenswaardig, gedenkwaardig en exemplarisch ethos vorm krijgen, dan moest men heel wat werk aan zichzelf verrichten.'*⁷⁵

Voor mijn onderzoek is een en ander van belang. De zorg voor het zelf vereist een plaatsbepaling in de eigen actualiteit: de culturele, sociale en historische context. Zelfzorg in (en ondanks) het disciplinerende mechanisme in de gevangenis vraagt om een 'verhouden tot' de bepalende machtsstructuren en een bepalende vrije verhouding tot zichzelf. Vrije subjecten hebben de mogelijkheid om in de actualiteit waarin ze zich bevinden zichzelf te besturen, weerstanden te ervaren en op basis daarvan te experimenteren met andere ervaringen van zichzelf.

⁷⁴ Karskens 1995, p. 46

⁷⁵ Foucault 2004, p. 189

6. DE PRAKTIJK IN DE GEVANGENIS

§ 6.1. Discipline in de gevangenis

In het tweede hoofdstuk is de discipline theoretisch behandeld aan de hand van Foucaults *'Discipline, toezicht en straf'*. Voordat in deel IV onderzocht zal worden in hoeverre het individu in detentie deze disciplinerende beleefde zal hier eerst omschreven worden op welke wijze de discipline terug te vinden is in het systeem van de gevangenis.

De disciplinerende macht is in de gevangenis geïnstitutionaliseerd in (gedrags)regels, afspraken, rechten, verplichtingen, normen etc., zoals:

- 1 uur per dag 'luchten': op de luchtplaats wordt de mogelijkheid aangeboden om zich in de buitenlucht te begeven.
- 1 uur per dag 'recreatie': groepsgewijs op een vaste plek op de afdeling zitten.
- Gedetineerden hebben het 'recht' om gedurende deze twee uren gebruik te maken van de telefooncellen. Er bevinden zich op de luchtplaats en in de recreatiezaal respectievelijk twee telefooncellen waar rondom 25 gedetineerden maximaal 10 minuten gebruik van mogen maken.
- 1 uur per dag 'overig': vastgesteld in het weekrooster wordt de mogelijkheid aangeboden deel te nemen aan het sporten, onderwijs, bibliotheekbezoek of het ontvangen van bezoek.
- 4 uur werken: afwisselend in de ochtend en in de middag zijn de gedetineerden verplicht, voor 68 cent per uur, op de werkplaats te werken.
- Gedetineerden met een verslavingsachtergrond dienen tweemaal per week onder toezicht van justitiële medewerkers urine te produceren en dit te laten controleren.
- De overige uren worden de gedetineerden opgesloten in hun cel, oftewel: 'achter de deur'.

Indien justitiële medewerkers van mening zijn dat er niet voldoende aanpassing plaatsvindt ten opzichte van voorschriften, regels of verplichtingen, kan de gedetineerde geplaatst worden in de isoleercel of voor een bepaalde tijd vastgezet worden in de eigen cel.

De disciplinerende macht in de gevangenis is niet alleen geïnstitutionaliseerd maar tevens gepersonifieerd, onder andere in:

- De penitentiaire inrichtingmedewerkers (de 'PIW'ers') die werkzaam zijn op de afdeling waar de gedetineerden zich begeven en de cellen zich bevinden.

- De ‘bewaarders’ die vanuit een centrale post door middel van beeld- en geluidsmateriaal de gang van zaken in de gevangenis onder toezicht houden.
- Medewerkers van de ‘bevolking’: dit is de plek waar de gedetineerden ‘onderzocht’ worden als ze de gevangenis binnenkomen of als ze bezoek hebben ontvangen. Het ‘onderzoeken’ wordt in de gevangenis aangeduid als visitatie waarbij de gedetineerde zich uit dient te kleden en voorover dient te bukken. Dit om te voorkomen dat drugs of andere verboden zaken mee worden genomen naar de afdeling.
- Medewerkers van de medische dienst. Het contact tussen deze medewerkers en de gedetineerden kan vanuit beide kanten ontstaan doordat gedetineerden een afspraak aan kunnen vragen met ‘de medische dienst’, die op hun beurt toezien op de verspreiding en inname van medicatie.

§ 6.2. Geestelijke verzorging

De dienst geestelijke verzorging⁷⁶ is aanwezig binnen iedere gevangenis en onderscheidt zich van andere diensten door geen onderdeel uit te maken van Justitie maar werkzaam te zijn namens desbetreffende zendende instantie.

Daarnaast brengt de aanwezigheid van de geestelijke verzorging twee vrijheden met zich mee:

- De vrijheid om te kiezen voor deelname aan een individueel gesprek of een gespreksgroep.
- De vrijheid om te kiezen voor een denominatie die aansluit bij de eigen levensbeschouwing. Zo zijn er in de meeste gevangenissen een pastoor, dominee, humanist en een imam aanwezig.

Het belang van de aanwezigheid van geestelijke verzorging is onder andere benoemd door Kunneman in zijn bijdrage aan de bundel *De gedachten zijn vrij. 25 jaar Humanistisch Geestelijk Raadswerk bij de inrichtingen van Justitie*. Kunneman is van mening dat het geestelijk werk ruimte geeft aan de neutralisering van het mechanisme van observatie, waaraan de gedetineerde bijna continu is onderworpen. *‘Wat plaatsvindt binnen de communicatieve vrijplaats van het geestelijk werk heeft geen strategisch calculeerbare gevolgen, noch in positieve, noch in negatieve zin, maar is betrokken op open communicatie om zichzelf wille. Pas op basis daarvan kunnen zingevingsvragen en de existentiële nood die door en in de detentie opgeroepen worden adequaat tegemoet worden getreden.’*⁷⁷

⁷⁶ In het vervolg ook wel aangeduid als (H)GV, of indien refererend aan een geestelijk verzorger; (H)GV’er.

⁷⁷ Kunneman 1993, p. 58

De geestelijke verzorging is in dit onderzoek toegespitst op de denominatie humanisme.

Van Praag heeft de humanistische geestelijke begeleiding als volgt omschreven:

‘De ambtshalve, systematische benadering van mensen in hun situatie in een sfeer van veiligheid en empathie, zodanig dat hun vermogen geactiveerd wordt tot zingeving, oriëntatie en zelfbestemming, mede door confrontatie met de mogelijkheden van het menszijn naar humanistisch inzicht, waardoor zij zelfstandig een levensvisie kunnen ontwerpen en hanteren.’⁷⁸

Humanistische waarden als medemenselijkheid, gelijkwaardigheid en *‘erkenning van de mens als een wezen dat zelf zin geeft of moet geven aan het bestaan’*⁷⁹ functioneren als inspiratiebron voor het geestelijk werk.

§ 6.3. Inrichting voor Stelselmatige Daders

Per 1 oktober 2004 heeft Justitie besloten om ‘hardere’ sancties in te zetten tegen zogenoemde ‘veelplegers’ en een nieuwe maatregel te introduceren; de Inrichting voor Stelselmatige Daders (ISD). ‘Veelplegers’ zijn mensen die in de vijf jaar voor de oplegging van de maatregel ten minste drie keer wegens het plegen van een misdrijf zijn veroordeeld tot een straf en deze straf vervolgens ook ten uitvoer is gebracht. De tijdsduur van de ISD-maatregel is wettelijk vastgelegd en bedraagt twee jaar.

Het doel van de ISD- maatregel is *de beveiliging van de maatschappij aan de ene kant en de mogelijkheid van gedragsbeïnvloeding van de betrokkenen teneinde het risico van recidive te verkleinen aan de andere kant.*⁸⁰ . Betrokkenen zijn vaak mensen met

verslavingsproblematiek en/of psychische problemen. Doordat deze problematiek beschouwd wordt als gedeeltelijke verklaring voor het hoge recidivepercentage is de ISD-maatregel er dan ook op gericht om verslavings- en psychische verschijnselen te verminderen en zo mogelijk ‘op te lossen’. Gedragsverandering kan in hun ogen plaats vinden door middel van het doorbreken van de vicieuze cirkel van delict plegen- veroordelen- opsluiten- vrijlaten- delict plegen- veroordelen- opsluiten. De ISD-maatregel bevat een langdurige interventie waarin voor ieder individu een programma (plaatsing in gevangenis, kliniek, half-open inrichting etc.) op maat wordt ontwikkeld.

⁷⁸ Van Praag 1978, p. 210

⁷⁹ Mooren 1999, p.20

⁸⁰ Ministerie van Justitie, p. 2

Voor mannen zijn er ISD-plaatsen gereserveerd in zeven verschillende penitentiaire inrichtingen (PI's) in Nederland. Voor vrouwen is er één penitentiaire inrichting met een ISD-afdeling: De PI Zwolle.

Om te onderzoeken op welke wijze het Humanistisch Geestelijk Raadswerk een rol van betekenis kan spelen in de verhouding tussen macht en zelfzorg, heb ik vrouwelijke gedetineerden met een ISD-maatregel over deze verhouding geïnterviewd.

Het onderzoek staat in dienst van ontwikkeling van ervaringen van het 'zelf' in verhouding tot de centraliserende machtseffecten die met het detentiesysteem verbonden zijn.

De keuze voor ISD-vrouwen als doelgroep komt voort uit de problematiek die zij kunnen ervaren in het verhouden tot twee soorten subjectvormen, namelijk 'gedetineerde' en 'verslaafde'. Hierbij komt tevens de vraag aan bod in hoeverre deze vrouwen voor en tijdens de detentie geobjectiveerd zijn als verslaafde (in bv. klinieken) en gedetineerde (in detentie).

Deze objectivering maakt de ervaring en constitutie van eigen subjectivering moeizamer.

Ik wil met mijn onderzoek mogelijkheden voor het HGV in kaart brengen om (samen met) het individu in detentie een ruimte te laten creëren voor geestelijke vrijheid en een zelfzorgende cultuur van het zelf.

7. CONCLUSIE

Foucault schetst in *Discipline, toezicht en straf* een systeem waarin het individu onderdeel en effect is van disciplinerende machtsmechanismen, dat een goed aangepast individu nastreeft die ‘vanuit zichzelf’, als subject, controle en aanpassing aan de regels en normen zelf voltrekt. De ‘late’ Foucault stelt dat het ‘zelf’ pas ontstaat als het deze context onderkent en op zoek gaat naar ervaringen van zichzelf die niet door het systeem worden bepaald.

Door de eigen positie in de machtsverhoudingen te onderzoeken, te experimenteren en gehoor te geven aan voelbare weerstanden kan een vrijheid geconstitueerd worden waarin andere ervaringen van het zelf mogelijk zijn.

Zelfzorg veronderstelt een verhouding tot de machtsverhoudingen waarin het zelf zich bevindt. In detentie wordt het individu geconfronteerd met disciplinerende en normaliserende inwerkingen en juridische verplichtingen. De ervaring van het zelf in de disciplinerende orde is een eenzijdige subjectsvorm, de ‘gedetineerde-identiteit’. De vraag die dit oproept: in hoeverre heeft dit effect op het zelfbeeld, op de wijze waarop het individu in detentie het ‘zelf’ ervaart? En zijn er andere ervaringen van het zelf mogelijk; kan het individu in detentie voor zichzelf zorgen en een praktijk van vrijheid creëren?

Om te onderzoeken in hoeverre en op welke wijze de theorie uit dit kader aansluiting vindt bij de beleving in de gevangenis, zijn drie vrouwelijke gedetineerden met een ISD- maatregel twee maal geïnterviewd. In het empirische gedeelte (IV) zijn de bevindingen hiervan uitgewerkt waarna tot slot (V *Conclusie*) antwoord kan worden gegeven op de vraagstelling van dit onderzoek: Op welke wijze kan het humanistisch geestelijk raadswerk, vanuit Foucaults inzicht over de verhouding macht en zelfzorg, bijdragen aan de morele zelfbeschikking van vrouwelijke gedetineerden die een ISD- maatregel opgelegd hebben gekregen?

III. Intermezzo: van theorie naar praktijk

De vraagstelling van het onderzoek luidt:

Op welke wijze kan het humanistisch geestelijk raadswerk, vanuit Foucaults inzicht over de verhouding macht en zelfzorg, bijdragen aan de morele zelfbeschikking van vrouwelijke gedetineerden die een ISD- maatregel opgelegd hebben gekregen?

In het theoretisch kader is antwoord gegeven op ‘Foucaults inzicht over de verhouding macht en zelfzorg’. De aspecten discipline en zelfzorg zijn uitvoerig onderzocht en in hoofdstuk vijf met de aspecten weerstand en vrijheid in verhouding gebracht.

Uit deze verhandeling volgen de volgende theoretische aannames:

1. Het individu in detentie wordt gedisciplineerd.
2. Het individu in detentie is in staat zorg te dragen voor het zelf.
3. Het onderzoeken van de eigen positie in machtsverhoudingen en gehoor geven aan voelbare weerstanden appelleert aan vrijheid en ruimte om het zelf vorm te geven.

In de beschrijving van de onderzoeksresultaten van het literatuuronderzoek zijn deze aannames uiteengezet en beargumenteerd, van waaruit deze aannames als aannemelijke beweringen worden beschouwd.

Het theoretisch kader biedt echter onvoldoende inzicht om een verdedigbare conclusie te trekken met betrekking tot de onderzoeksvraag en dient getoetst te worden aan de werkelijkheid, in dit geval ‘vrouwelijke gedetineerden die een ISD- maatregel opgelegd hebben gekregen’. Empirische ondersteuning dient in deze scriptie als middel om te onderzoeken in welke mate, hoedanigheid en met wat voor effect de voorgaande theoretische aannames van toepassing zijn op de praktijk. De beleving en ervaring van het individu in detentie wordt vergeleken met aspecten en deelveronderstellingen die in het theoretisch kader uiteen gezet zijn. Alleen dan blijkt of de theorie daadwerkelijk wortelt in de praktijk.

Om te onderzoeken in hoeverre de theoretische aannames toepasbaar zijn op de praktijk van de gevangenis wordt gebruik gemaakt van indicatoren, deelveronderstellingen en deelvragen die geformuleerd zijn op basis van het theoretisch kader.

1. Het individu in detentie wordt gedisciplineerd.

De discipline omvat drie kenmerkende aspecten aan de hand waarvan discipline in de praktijk van de gevangenis helder in beeld kan worden gebracht: de normerende sanctie, asymmetrische zichtbaarheid en delinquentie. Deze aspecten zijn in de analyse van de data beschouwd als indicatoren voor discipline. Aangezien ‘normerende sanctie’ een veelomvattend begrip is, zijn hiervoor deelveronderstellingen geformuleerd:

- Het individu in detentie wordt gedisciplineerd tot een *aangepast* individu die vanuit zichzelf, als subject, de controle en aanpassing aan de regels en normen voltrekt.
- Discipline in detentie produceert het subject door gedrag te *onderwerpen* aan voorschriften, regels en normeringen.
- Het individu in een disciplinair (justitieel) systeem wordt *gecategoriseerd* en gekarakteriseerd, zodat individuele positioneringen ten opzichte van normen bepaald kunnen worden.
- Discipline in detentie creëert door controle en *afhankelijkheid* het onderworpen en gedisciplineerde subject.

2. Het individu in detentie is in staat zorg te dragen voor het zelf.

Het ‘in staat zijn’ en het ‘zorg dragen voor het zelf’ worden apart behandeld om zodanig een onderscheid te maken tussen respectievelijk de potentiële mogelijkheden van zelfzorg en de daadwerkelijke aanwezigheid in detentie.

‘In staat zijn’ wordt empirisch onderzocht aan de hand van de deelvraag: Biedt detentie het individu de mogelijkheden voor verschillende ervaringen van het ‘zelf’?

De invulling van het ‘zorg dragen voor het zelf’ in de praktijk van de gevangenis wordt beschouwd vanuit twee betekenissen van zelfzorg, zoals behandeld in het theoretisch kader. Ten eerste zelfzorg als combinatie tussen controle en kwaliteit, waarbij de hiervoor kenmerkende aspecten zelfkennis, handelingsbekwaamheid en kwaliteit betrokken worden als indicatoren voor deze interpretatie van zelfzorg. Als tweede zelfzorg als balans tussen zelfverlies en een verstard zelfbeeld, waarvoor de indicatoren voorstellingen van anderen (zelfverlies) en veranderingsmogelijkheden (verstard zelfbeeld) geformuleerd zijn.

3. Het onderzoeken van de eigen positie in machtsverhoudingen en gehoor geven aan voelbare weerstanden appelleert aan vrijheid en ruimte om het zelf vorm te geven.

Het onderzoeken van de eigen positie door gedetineerden in machtsverhoudingen en het gehoor geven aan voelbare weerstanden zijn opgenomen onderdelen die een appèl doen op vrijheid en ruimte om het zelf vorm te geven. Voor het onderzoeken van weerstand in de gevangenis en de kwaliteit van het gehoor geven hieraan zijn specifieke deelveronderstellingen geformuleerd, respectievelijk:

- Discipline in detentie functioneert zonder aanwijsbare onderdrukking waardoor weerstand en verzet geminimaliseerd worden.
- Zelfzorg bevorderende weerstand richt zich tegen subjectiverende krachten en tegen het normaliserende kennissubject.

Aan de hand van de bevindingen die hieruit volgen zal ingegaan worden op de vraag in hoeverre vrijheid en ruimte ervaren wordt om het 'zelf' in detentie vorm te geven.

In § 1.4. van de inleiding van het empirisch onderzoek zullen deze indicatoren, deelveronderstellingen en -vragen nader uiteen gezet worden.

IV. Empirisch onderzoek

1. INLEIDING

§ 1.1. Onderzoeksmethode

Voor het verzamelen van de empirische gegevens is gekozen voor kwalitatief onderzoek⁸¹. De keuze voor kwalitatief onderzoek is gebaseerd op de focus van het onderzoek, namelijk de mate waarop vrouwelijke gedetineerden met een ISD-maatregel in aanraking komen met de aspecten discipline, vrijheid en weerstand en in staat zijn te komen tot een vorm van zelfzorg. Om ervoor te zorgen dat hier voldoende informatie voor werd verzameld is een lijst van aandachtspunten en deelvragen samengesteld. De aandachtspunten waren: macht, vrijheid, gedetineerde, verslaafde en zorgen voor jezelf. De aandachtspunten gedetineerde en verslaafde zijn hierin opgenomen als illustraties van subjectsvormen.

Ter bescherming van mijn eigen objectiviteit heb ik ervoor gekozen de vijf aandachtspunten in de interviews te verwerken als ‘thema’s’, waarbij de respondenten werden gevraagd naar hun associatie (‘waar denk je aan bij..?’) hiermee. Met deze werkwijze heb ik nagestreefd de invulling van de aandachtspunten open te houden, enerzijds ter bevordering van de methodologische objectiviteit en anderzijds om de inwerkingen vanuit kennisverhoudingen zoveel mogelijk in te perken.

In het vervolg van iedere reactie van de respondenten op de thema’s werd het interview toegespitst aan de hand van vastliggende deelvragen. Op deze manier heb ik het open gedeelte van de associaties verbonden met een structurele leidraad.

In de bijlage is de vragenlijst terug te vinden zoals deze is gebruikt tijdens het afnemen van de interviews.

In totaal zijn er drie vrouwelijke gedetineerden met een ISD- maatregel in de PI Zwolle geïnterviewd. Iedere respondent is twee maal een uur geïnterviewd met een interval van drie weken tussen het eerste en het tweede gesprek.

Ik heb het tweemaal interviewen van drie respondenten verkozen boven het interviewen van zes respondenten. Hiervoor zijn twee redenen:

Allereerst acht ik een uur te weinig voor het verkrijgen van de benodigde informatie en het tegelijk ruimte bieden aan de respondenten om uiting te geven aan de eigen beleving.

Als tweede kan het *zijn* in detentie juist helderheid bieden over de ervaring ten opzichte van macht en zelfzorg. Aangezien het interview beschouwd kan worden als momentopname, als

⁸¹ Zie voor argumentatie voor kwalitatief onderzoek tevens p. 11

een soort metabeschouwing ten opzichte van de eigen ervaringen in detentie heb ik gekozen voor het aanbrengen van een intervalperiode tussen het eerste en tweede interview. Gedurende deze periode werden de respondenten uitgenodigd na te denken over twee aspecten: hoe kom je in aanraking met macht in de gevangenis en op welke wijze kun je zorgen voor jezelf?

§ 1.2. De respondenten en de selectiewijze

Ter voorbereiding van de werving van respondenten zijn enkele stappen ondernomen. Allereerst heb ik oriënterende gesprekken gevoerd met de humanistisch geestelijk verzorgster en de trajectbegeleiders van de Inrichting voor Stelselmatige Daders (ISD) in de Penitentiaire Inrichtingen (PI) te Zwolle. In deze gesprekken heb ik mijn plannen voorgelegd en informatie verkregen over de te nemen stappen voordat de interviews afgenomen konden worden. Vervolgens heb ik een gesprek aangevraagd met de locatiedirecteur van de PI Zwolle. Voor dit gesprek heb ik een onderzoeksvoorstel geschreven dat na overleg werd goedgekeurd door de locatiedirecteur. Hiermee werd officieel goedkeuring verleend om individuen in detentie te interviewen en de gegevens hieruit te gebruiken voor een empirische analyse en onderzoeksverslag.

Daarna ben ik wederom in gesprek gegaan met een van de trajectbegeleiders, de heer E. Veersma, waarin ik aangaf op zoek te zijn naar drie vrouwen die mee wilden werken aan het onderzoek.

De criteria waar de respondenten gezamenlijk aan dienden te voldoen, geformuleerd op basis van de centrale vraagstelling van het onderzoek:

- De respondenten zijn vrouw.
- De respondenten zitten in de eerste fase (de gevangenzetting) van de maatregel Inrichting voor Stelselmatige Daders. De ISD- maatregel brengt bovendien met zich mee dat de respondenten allen in het verleden in aanraking zijn gekomen met Justitie (ten minste drie maal veroordeeld) en een maatregel opgelegd hebben gekregen van twee jaar.
- De respondenten hebben in het heden of verleden te maken gehad met een vorm van verslavingsproblematiek.

Dit laatste criterium is geformuleerd zodat de respondenten op beide subjectvormen, zowel 'gedetineerde' als 'verslaafde', konden associëren.

Daarnaast zijn specifieke criteria geformuleerd om de selectie zodanig uit te voeren dat de generaliseerbaarheid, oftewel de externe validiteit, vergroot wordt. Door de volgende drie criteria toe te voegen aan de selectie van respondenten is sprake van een betere representatie van de onderzoekspopulatie:

- 1 respondent die minder dan vier weken in detentie zit.
- 1 respondent die langer dan een jaar in detentie zit.
- 1 respondent die in gesprek is met de humanistisch geestelijk verzorgster.

Aan de hand van bovengenoemde criteria werden door de trajectbegeleiders drie vrouwen geselecteerd. Vervolgens vond er, individueel, een eerste kennismaking plaats met deze vrouwen waarin naar medewerking geïnformeerd werd. Nadat ze hiermee hadden ingestemd is in overleg een afspraak gemaakt voor het eerste interview.

Ik zal hier eerst kort wat informatie verlenen over de drie respondenten⁸² voordat in de volgende paragraaf het verloop van de interviews wordt beschreven.

Respondent W is ten tijde van het eerste interview drie weken gedetineerd in de PI van Zwolle. W is een vrouw van 39 jaar die voor haar detentie met haar gezin in Limburg heeft gewoond. Ze is gearresteerd naar aanleiding van meerdere diefstallen en heeft de tijd tot haar veroordeling doorgebracht in een Huis van Bewaring⁸³ in Brabant. De voornaamste oorzaak voor de veelvuldige wetsovertredingen komt volgens W zelf voort uit het gegeven dat ze een ‘zorgmijder’ is die door middel van overtredingen ‘een kreet om hulp’ uit.

W deelt in de PI Zwolle een cel met een andere gevangene.

Respondent K is ten tijde van het eerste interview 18 maanden gedetineerd in de PI Zwolle. De leeftijd van K is onbekend bij mij gebleven; tot haar detentie woonde ze in Amsterdam. K heeft een alcoholverslaving, wat volgens haar veroorzaakt is door jarenlang huiselijk geweld door haar ex-partner. De combinatie tussen haar verslaving en psychische problematiek hebben eraan bijgedragen dat K meerdere wetsovertredingen heeft begaan en uiteindelijk is veroordeeld tot de ISD- maatregel.

Respondent I is geselecteerd voor het onderzoek op basis van haar ervaring met individuele gesprekken met de humanistisch geestelijk raadvrouw in de PI Zwolle. Respondent I is een vrouw van 47 die ten tijde van het eerste interview 12 maanden in detentie zit, waarvan 9 in Zwolle. I woonde voor haar detentie in Rotterdam maar is in de eerste periode van detentie haar huis kwijtgeraakt. Ze heeft een verslavingsachtergrond met gebruik van heroïne en later

⁸² Er zal gerefereerd worden aan de respondenten met de verwijzingen W, K en I.

⁸³ (voorlopige) hechtenis in afwachting van de rechtszaak.

cocaïne. Op basis van meerdere diefstallen en veroordelingen is ze uiteindelijk in het ISD traject terecht gekomen.

§ 1.3. De interviews

De interviews vonden plaats in een kamer op de afdeling van de ISD die doorgaans gebruikt wordt voor gesprekken tussen gevangenen en medewerkers van bijvoorbeeld de maatschappelijke dienst of de geestelijke verzorging.

De ruimte bestond uit een tafel en enkele stoelen, wat mij de mogelijkheid gaf tegenover de respondent plaats te nemen.

Ik begon ieder eerste interview met mezelf voor te stellen en kort toe te lichten op welke wijze ik tot mijn onderzoeksonderwerp was gekomen. Dit zonder verder inhoudelijk in te gaan op de onderwerpen om de latere associaties niet te beïnvloeden.

Vervolgens heb ik toestemming gevraagd om de interviews op te nemen, waar geen van de respondenten bezwaar tegen had. Daarbij heb ik ze verzekerd dat de interviews anoniem verwerkt zouden worden en ze vrij uit konden spreken.

De inleiding werd afgesloten met een korte toelichting op het verloop van het interview(s) dat opgebouwd is uit vijf associatieve thema's en enkele vervolgvragen ter verdieping en verheldering.

De interviews werden gestart met de vraag: Kun je me iets vertellen over wie je bent?

Respondent W benoemde kort en informatief enkele achtergronden en kenmerken van zichzelf zoals haar leeftijd, geboorteplaats en gezinssituatie. Respondent I reageerde vanuit verschillende subjectsvormen: ze beschrijft zichzelf vanuit het perspectief van dochter, zus, ex- geliefde, verslaafde etc. Respondent K benoemde allerlei interne karakteristieken van zichzelf zoals apart, interessant en kunstzinnig.

De reactie van K op mijn vraag naar haar identiteit verwarde me aanvankelijk. Het eerste interview met K stond als laatste van de drie respondenten ingepland waardoor er bij mij een kader was ontstaan met bijbehorende kennis- en machtsinvullingen. Doordat K zich onttrok aan dit kader ontstond bij mij verwarring en bovendien de neiging om aanpassing aan de versterkte kennis- en machtsinvullingen te verlangen. In deze situatie is de werking van kennis- en machtsverhoudingen en de mogelijkheid tot (relatieve) zelfzorg geïllustreerd.

In het verloop van het eerste en tweede interview is dit aan de orde gebleven, dit zal later in de analyse⁸⁴ nader beschreven worden.

Volgend op de startvraag naar de identiteit van de respondenten werden de vijf thema's macht, vrijheid, gedetineerde, verslaafde en zorgen voor jezelf besproken aan de hand van associatieve gedachten, gevoelens, ervaringen etc. De associaties werden in de interviews benoemd als 'waar denk je aan bij..?'.
Gedurende het bespreken van ervaringen met macht in de gevangenis heb ik nagestreefd een veelzijdig beeld te verkrijgen, uitgaande van Foucaults opvatting van de macht die niet eenzijdig, lokaliseerbaar of als eigenschap functioneert. Doordat discipline niet een aspect is dat zichtbaar en traceerbaar terug te vinden is in een systeem of mechanisme heb ik er voor gekozen hier niet expliciet naar te vragen in het interview. Bovendien heeft 'discipline' in de spreektaal diverse betekenissen, naast de definiëring die hier relevant is. Impliciet kwam discipline echter aan bod door middel van deelvragen gericht op het object en de ervaring van aanpassing en de eigen positie in de macht(sverhoudingen). Zodoende kwam niet alleen de justitiële macht naar voren maar tevens de wijze waarop macht op het individu inwerkt en de gevolgen voor de ervaring van zichzelf.

De associatie met vrijheid bracht de vraag naar de locatie en ervaring van vrijheid met zich mee: Is vrijheid mogelijk in detentie en op welke wijze en met welke mate?

De vraag 'waar denk je aan bij..' met betrekking tot de thema's gedetineerde en verslaafde veroorzaakte soms onduidelijkheid bij de respondenten. Doordat mij de vraag werd gesteld wat ik precies bedoelde met deze twee woorden ondervond ik vervolgens problemen met het behouden van een mate van objectiviteit. Theoretisch wordt verondersteld dat individuen in detentie gesubjectiveerd worden door bepaalde opgelegde subjectsvormen met bijbehorende werkelijkheden en waarheden. De interviews omvatten de functie om te onderzoeken in hoeverre de respondenten oplegging van deze subjectsvormen ervaren en op welke wijze er sprake is van subjectivering. De associaties van de respondenten met 'verslaafde' en 'gedetineerde' beperkten zich echter aanvankelijk tot 'dat ben ik'. Door het gebruik van deelvragen als 'wat vind je ervan dat er een stempel met 'gedetineerde' op je wordt gedrukt?' en 'merk je dat anderen op een bepaalde manier naar je kijken omdat je verslaafd bent?' ontstond er sturing vanuit mijzelf. De ervaringen van de respondenten ten opzichte van deze twee subjectsvormen werden zodanig echter wel verdiept.

⁸⁴ Zie 3. *Zelfzorg in de gevangenis*.

De bespreking van de subjectsvormen werd bemoeilijkt doordat respondent W geen ervaring had met verslavingsproblematiek terwijl dit wel onderdeel was van mijn criteria.

De zorg voor het zelf riep bij de respondenten verschillende gedachten op; zowel de zorg voor de primaire levensbehoeften als de zorg voor de eigen ontwikkeling. Door middel van deelvragen als ‘wat vind je belangrijk in het leven?’ en ‘zijn de zaken die je belangrijk vindt mogelijk in de gevangenis?’ werd de zelfzorg verder toegespitst en betrokken op de context van detentie.

In het eerste interview met respondent I zijn de vijf thema’s aan bod gekomen.

Bij de respondenten K en W bleek 60 a 70 minuten niet voldoende om de vijf thema’s te behandelen. Bij beiden zijn de overige drie thema’s die nog niet ter sprake waren gekomen doorgeschoven naar het tweede interview.

Aan het slot van de eerste interviews werden de respondenten gevraagd in de drie weken tot het volgende interview na te denken over twee aspecten: hoe kom je in aanraking met macht in de gevangenis en op welke wijze kun je zorgen voor jezelf?

In het tweede interview met respondent I zijn we hier expliciet op terug gekomen aangezien de vijf thema’s in het eerste interview uitvoerig ter sprake waren gekomen.

Doordat in het tweede interview met zowel respondent K als W nog drie thema’s werden besproken kwam de bezinning op macht en zelfzorg in de tussenperiode meer impliciet en als verdieping aan bod.

§ 1.4. Analysemethode

In het intermezzo zijn drie theoretische aannames geformuleerd die volgen uit de bestudering het literatuuronderzoek. Om te onderzoeken in welke mate, hoedanigheid en op welke wijze dit voorkomt in de actualiteit van detentie zijn de volgende deelveronderstellingen en kernbegrippen, of indicatoren, geformuleerd.

1. Het individu in detentie wordt gedisciplineerd.

In de interviews zijn discipline en het disciplinerende systeem niet expliciet opgenomen als aandachtspunten of verwerkt in de deelvragen. Om te kunnen onderzoeken in hoeverre de gevangenis disciplinerend inwerkt op het individu zijn er op basis van de verhandeling over discipline in het theoretisch kader drie indicatoren samengesteld: de normerende sanctie, asymmetrische zichtbaarheid en delinquentie.

De normerende sanctie kan geanalyseerd worden aan de hand van vier deelveronderstellingen, die op basis van het theoretisch kader zijn geformuleerd:

- Het individu in detentie wordt gedisciplineerd tot een *aangepast* individu die vanuit zichzelf, als subject, de controle en aanpassing aan de regels en normen voltrekt.
- Discipline in detentie produceert het subject door gedrag te *onderwerpen* aan voorschriften, regels en normeringen.
- Het individu in een disciplinair (justitieel) systeem wordt *gecategoriseerd* en gekarakteriseerd, zodat individuele positioneringen ten opzichte van normen bepaald kunnen worden.
- Discipline in detentie creëert door controle en *afhankelijkheid* het onderworpen en gedisciplineerde subject.

Deze deelveronderstellingen worden los van elkaar besproken in resp. *Aanpassen, Onderwerpen, Categoriseren* en *Afhankelijkheid*.⁸⁵

2. Het individu in detentie is in staat zorg te dragen voor het zelf.

Om te onderzoeken in hoeverre deze theoretische aannames geworteld zijn in de praktijk van de gevangenis wordt zowel het ‘in staat zijn’ als de invulling van het ‘zorg dragen voor het zelf’ uiteengezet naar aanleiding van de empirie.

De invulling van het ‘zorg dragen voor het zelf’ wordt onderzocht aan de hand van twee betekenissen van zelfzorg zoals naar voren is gekomen in het theoretisch kader. Allereerst zelfzorg als combinatie tussen controle (zelfkennis en handelingsbekwaamheid) en kwaliteit.

De indicatoren voor deze eerste betekenis zijn letterlijk aan de omschrijving ontleend: zelfkennis, handelingsbekwaamheid en kwaliteit.

Als tweede zelfzorg in de actualiteit waarin het zelf zich bevindt als een balanceren tussen zelfverlies en een verstard zelfbeeld. Rekening houdend met het te abstracte niveau van ‘zelfverlies’ en ‘verstard zelfbeeld’ is hier niet expliciet naar gevraagd in de interviews.

Gedurende de analyse en de verwerking van de empirische gegevens bleek deze betekenis van zelfzorg echter wel naar voren te komen en zijn, gesteund door het theoretisch kader en op basis van de empirische gegevens, de indicatoren voorstellingen van anderen (zelfverlies) en veranderingsmogelijkheden (verstard zelfbeeld) geformuleerd.

Het ‘in staat zijn’ kan onderzocht worden door beschouwing van de ruimte in en tussen subjectsvormen. Hiervoor is de deelvraag geformuleerd: Biedt detentie het individu mogelijkheden voor verschillende ervaringen van het ‘zelf’?

⁸⁵ Zie § 2.1. *Normerende sanctie* van IV *Empirisch onderzoek*.

3. Het onderzoeken van de eigen positie in machtsverhoudingen en gehoor geven aan voelbare weerstanden appelleert aan vrijheid en ruimte om het zelf vorm te geven.

Weerstand en vrijheid zijn opgenomen in de analyse vanwege de mogelijkheden die ze creëren om een koppeling te maken tussen de disciplinerende macht en het zorgen voor het zelf. Met het onderzoeken van de eigen positie refereer ik aan reflectie door de gedetineerden zelf op hun eigen positie binnen variërende machtsverhoudingen.

De koppeling tussen de disciplinerende macht en het zorgen voor jezelf is in hoofdstuk 5 van het theoretisch kader beschreven en bevindt zich in vrijheidspraktijken in de gevangenis.

De mate en kwaliteit van ‘Het onderzoeken van de eigen positie door gedetineerden in *machtsverhoudingen*’ en ‘Gehoor geven aan voelbare *weerstand*’ zijn in de praktijk van de gevangenis empirisch onderzocht. Om weerstand in de gevangenis en de kwaliteit van het gehoor geven hieraan te onderzoeken zijn specifieke deelveronderstellingen geformuleerd, respectievelijk:

- Discipline in detentie functioneert zonder aanwijsbare onderdrukking waardoor weerstand en verzet geminimaliseerd worden.
- Zelfzorg bevorderende weerstand richt zich tegen subjectiverende krachten en tegen het normaliserende kennissubject.

Aan de hand van de bevindingen die volgen uit § 4.1. *Weerstand* en § 4.2. *Machtsverhoudingen* zal in § 4.3. *Vrijheid* ingegaan worden op de vraag in hoeverre vrijheid en ruimte ervaren wordt om het ‘zelf’ in detentie vorm te geven.

Voor de analyse zijn de zes afgenomen interviews opgenomen en vervolgens letterlijk uitgetypt. De transcripten zijn allereerst gecodeerd aan de hand van de hoofdthema’s van het onderzoek (macht, zelfzorg, vrijheid en weerstand). Hierna zijn de transcripten gecodeerd door middel van de geformuleerde indicatoren en deelthema’s (verschillende subjectsvormen, zelfbezinning etc.).

Vervolgens zijn de gecodeerde fragmenten samengevoegd in een apart document zodat overzicht ontstond over de uitspraken bij ieder thema, deelthema en indicator.

Na deze samenvoeging was ik van mening dat ik voldoende informatie en fragmenten had verzameld om de drie aannames uit te werken en antwoord te geven op mijn hoofdvraag.

§ 1.5. Methodologische verantwoording

De methodologische verantwoording wordt hier beschreven aan de hand van twee vormen om objectiviteit na te streven: betrouwbaarheid en validiteit.

Objectiviteit refereert aan het ‘*recht doen aan het object van studie*’⁸⁶. Het ‘object van studie’ verwijst naar hetgeen onderzocht wordt, in het geval van dit onderzoek: de theorie van Foucault en vrouwelijke gedetineerden die een ISD maatregel opgelegd hebben gekregen.

§ 1.5.1. Betrouwbaarheid

Betrouwbaarheid heeft vanuit de methodologische invalshoek de betekenis van herhaalbaarheid. Het gaat in de context van dit onderzoek om het nastreven van externe betrouwbaarheid door middel van het creëren van virtuele herhaalbaarheid. Het onderzoek en de verschillende onderdelen ervan dienen door externe onderzoekers, in principe, herhaald te kunnen worden.

Ter bevordering van de externe betrouwbaarheid van dit onderzoek zijn verschillende stappen ondernomen.

Met betrekking tot de theorie van Foucault:

- ❖ De bronnen die ten basis liggen aan de begrippen en theorieën die zijn opgenomen en ontwikkeld, staan in de onderzoekstekst en de verwijzingen beschreven.
- ❖ Ontwikkeling van theorie is door middel van primaire en secundaire literatuur beargumenteerd.

Met betrekking tot de vrouwelijke gedetineerden die een ISD maatregel opgelegd hebben gekregen:

- ❖ Argumenten voor de gekozen doelgroep staan omschreven.
- ❖ De diverse stadia in de voorbereidingen tot de interviews zijn beschreven.
- ❖ De interviews zijn opgenomen, digitaal gemaakt en uitgetypt in transcripten.
- ❖ De stadia in de analyse en de argumenten hiervoor staan beschreven. De stadia van de analyse zijn naar voren gekomen in voorgaande paragrafen van deze inleiding. De argumenten voor diverse keuzes ten opzichte van de verwerking komen aan bod in de onderzoeksresultaten in de hoofdstukken 2 tot 4 van deel IV.

Hiermee is het onderzoek zodanig uitgevoerd dat andere onderzoekers het verloop van het onderzoek en de keuzes die hierbinnen gemaakt zijn, kunnen nagaan.

⁸⁶ Maso & Smaling 1998, p. 65

§ 1.5.2. Validiteit

Met betrekking tot de validiteit kan er, net als bij de betrouwbaarheid, een onderscheid gemaakt worden tussen intern en extern. Bij de bestudering van de validiteit dient de interne en de externe vorm van validiteit beschouwd te worden.

Interne validiteit

De validiteit intern aan een onderzoeksproject is afhankelijk van de ‘*deugdelijkheid van de argumenten (verzamelde gegevens) en de redenering (de onderzoeksopzet en de analyse) die tot de onderzoeksconclusies geleid hebben*’⁸⁷.

Interne validiteit wordt binnen het onderzoeksproject nagestreefd door systematische vertekeningen te minimaliseren en selectieve waarnemingen te corrigeren.

Om de interne validiteit van dit onderzoek te vergroten is een onderzoeksvoorstel geschreven waarin de probleemstelling en de opzet van het onderzoek uiteen gezet zijn. In het verdere verloop van het onderzoek is vastgehouden aan deze opzet om de kans op systematische vertekeningen te verkleinen.

De deugdelijkheid van de argumenten en de rederingen die tot de onderzoeksconclusies hebben geleid zijn daarnaast gebaseerd op twee onderzoeksmethoden: het bestuderen van primaire en secundaire literatuur én het verzamelen van data door middel van interviews. Ieder interview is vervolgens opgenomen op een geluidsband en letterlijk uitgetypt in transcripten om vertekening door selectief geheugen te vermijden. Rondom de afname en verwerking van de interviews heb ik tevens een logboek bijgehouden waarin zowel mijn eigen ervaring met het ‘zijn’ in de gevangenis werd genoteerd, als aantekeningen omtrent observaties gedurende het interview. In het contact met respondent K ontstonden bijvoorbeeld enkele situaties die achteraf relevant bleken te zijn voor de analyse maar niet voorkwamen in de transcripten. De uitwerking van zo’n ‘situatie’ is terug te vinden in de inleiding van 3. *Zelfzorg* in IV *Empirisch onderzoek*.

Door de analyse te baseren op transcripten van geluidsopnames en eigen observaties is de interne validiteit gewaarborgd.

Echter, de vorm van dit onderzoek brengt beperkingen met zich mee. Zowel de interviews als de groep respondenten zijn beperkt in hun aantal waardoor de interne validiteit van het onderzoek wordt verkleind.

⁸⁷ Maso & Smaling 1998, p.71

Externe validiteit

Onder externe validiteit wordt de ‘*generaliseerbaarheid van de onderzoeksconclusies naar andere personen, fenomenen en situaties dan die van het onderzoek*’⁸⁸ verstaan. Hoe groter de externe validiteit, hoe meer de uitspraken van onderzochten geldig zijn voor de populatie waar de onderzochten deel van uit maken.

Zoals in §1.3. van deze inleiding naar voren is gekomen zijn de respondenten geworven op basis van twee fasen van selectie. Allereerst zijn algemene criteria geformuleerd waarbij populatie inductie beoogt is. Deze criteria volgen uit de onderzoeksvraag (criterium ‘vrouw’ en ‘eerste fase van ISD-maatregel’) of functioneren als extra inperking (‘verslavingsproblematiek’). Daarnaast zijn specifieke criteria geformuleerd om discrepanties die aanwezig zijn in de werkelijkheid van de (en overigens in iedere) onderzoeksgroep te betrekken in de selectie en zodoende de externe validiteit te vergroten. Het gegeven dat er slechts één afdeling voor vrouwelijke gedetineerden met een ISD- maatregel in Nederland is en de criteria op deze gehele populatie zijn toegepast, versterkt bovendien de externe validiteit.

Het opnemen van deze maatregelen om systematische vertekeningen te voorkomen is echter onvoldoende om te kunnen spreken van gewaarborgde externe validiteit. Des te meer door de keuze⁸⁹ om tweemaal drie respondenten te interviewen, in plaats van eenmaal zes respondenten. Ik streef met dit onderzoek dan ook geen valide uitspraken na over de gehele populatie; ISD- vrouwen of zelfs gedetineerde individuen.

⁸⁸ Maso & Smaling 1998, p. 73

⁸⁹ Zie voor argumenten p. 49

2. DISCIPLINE

Het individu in detentie wordt gedisciplineerd.

Deze veronderstelling zal onderzocht worden aan de hand van drie indicatoren: normerende sanctie, asymmetrische zichtbaarheid en delinquentie. Inleidend zal binnen de beschrijving van iedere indicator eerst kort de theoretische omschrijving teruggehaald worden alvorens de onderzoeksresultaten vanuit de empirische analyse aan bod komen.

§ 2.1. De normerende sanctie

Vanuit de literatuur is naar voren gekomen dat de discipline gebruik maakt van twee instrumenten: de technieken voor gehoorzame lichamen en de middelen die leiden tot een goede dressuur.

Centraal binnen de technieken voor gehoorzame lichamen staan de indelingen, ordeningen en rangschikkingen. Op de ervaring van indelingen en ordeningen is door de respondenten bevestigend gereageerd. Het disciplinerende systeem kenmerkt zich door specifieke indelingen in tijd en ruimte. In detentie is iedereen gebonden aan een strak dagrooster waarin onder andere de arbeid, recreatie en het 'luchten' is vastgelegd.

*En dan krijg je gewoon op papier van die en die moet dan en dan komen werken. (...)
Maar dat krijgen wij van te voren helemaal niet te horen. Ze komen je gewoon halen en werken. (RW)*

Daarnaast is ook de ruimte specifiek ingedeeld zowel in de cellen, op de werkvloer en op de afdeling zelf. Zodoende worden diverse aspecten 'buiten' het individu gerangschikt.

Het individu in detentie krijgt echter tevens te maken met de inwerking van rangschikkingen doordat hij/ zij als onderdeel van het systeem wordt beschouwd. In de bespreking van de alinea *Categoriseren* en *Afhankelijkheid* wordt hier uitvoeriger op ingegaan. normerende onderdeel gemaakt van de rangschikking

Door het rangschikken Binnen de gevangenis worden diverse aspecten 'buiten' het individu gerangschikt, door middel van bijvoorbeeld het dagrooster, verschillende specifieke afdelingen (zoals de ISD afdeling) De rangschikking beperkt zich niet tot aspecten om het individu heen maar werken in op het individu door dit tot onderdeel van de rangschikking te maken.

Zoals in het theoretisch kader naar voren kwam staat binnen de middelen die leiden tot een goede dressuur de normerende sanctie centraal.

De discipline maakt gebruik van de normerende sanctie waarin het individu vanuit een normering wordt ‘gefabriciseerd’. Disciplineren is niet gericht op het overheersen van het individu maar streeft ernaar het individu *vanuit zichzelf* te laten transformeren tot een vastgestelde norm.

De normerende sanctie van de discipline bevat vijf elementen van waaruit het individu in detentie wordt geconstrueerd: aanpassen, onderwerpen, categoriseren en afhankelijkheid.

Aanpassen

Deelveronderstelling is dat het individu in detentie wordt gedisciplineerd tot een aangepast individu waarbij de normerende sanctie niet alleen van boven naar beneden functioneert maar tevens vanuit het individu zelf. Het ‘goed aangepaste’ individu wordt iemand die *vanuit zichzelf*, als subject, de controle en aanpassing aan de regels en normen voltrekt.

De respondenten bevestigen dat hun eigen gedrag aangepast wordt aan de regels en omgang in de gevangenis.

(...) ook daarin moet je je aanpassen.. in je gedrag en in je woorden (RI)

Dit ontstaat niet alleen vanuit de geschreven en ongeschreven regelgeving maar tevens vanuit begrip over de plaatsing in het systeem.

Kijk ik zit hier voor straf, ik snap heus wel dat je je in de bajes moet aanpassen. (...) Ik doe overal netjes aan mee.. Ik hou me netjes aan de regels enzo. (RW)

De gebieden waarop de aanpassing bij de respondenten inwerkt zijn aspecten waarbij het individu in aanraking komt met de grenzen van de eigen vrijheid, zowel in het eigen gedrag als ten opzichte van de regelgeving en contacten met anderen.

De respondenten beschouwen de oorsprong, de macht, van de verplichting tot aanpassing voornamelijk buiten zichzelf: verpersoonlijkt in de penitentiaire inrichtingsmedewerkers⁹⁰ of vastgelegd in de vorm van een geschreven regel.

De respondenten zijn goed aangepaste individuen in de zin dat ze vanuit zichzelf rekening houden met de geschreven en ongeschreven regels die in detentie van toepassing zijn.

⁹⁰ In het vervolg ook wel aangeduid als PIW’er(s)

Dit lijkt zich echter te 'beperken' tot het gedrag van het individu waarbij het karakter, de 'ziel', buiten beschouwen blijft. Met name respondent K benoemt dit:

K: Waarom moet ik rustig zijn? Ik dacht het niet.

E: Wordt dat niet verwacht?

K: Nee hoor. Nee. Er wordt niks van me verwacht

E: Wordt er niet van je verwacht dat je je aanpast?

K: Aan wat?

E: Aan de regels, ..

K: Wat voor, ja, maar dat heeft niks ermee te maken dat ik wel een.. opzich een.. nee. Kijk we hebben van die ordinaire praatjes maar daar is iedereen op een gegeven moment op uitgekeken, van die domme praatjes. Wat heb je eraan? Kijk, je kan van alles aan meedoen.
(RK)

Met de laatste zin distantieert respondent K zich van de onderlinge machtsverhoudingen waarin van haar verwacht wordt dat ze zich aanpast. In haar soms lastige bewoordingen geeft ze aan zich in haar gedrag aan te kunnen passen maar dat dit los staat van haar persoonlijkheid en van de mogelijkheden tot zelfzorg. Zo benoemt ze bijvoorbeeld een voorbeeld van aanpassing dat een positief gevolg heeft voor haar zelf:

Als je bijvoorbeeld en pot pindakaas nodig hebt of weet ik wat, dan kun je beter iemand alleen vragen of.. op een goed moment. (RK)

Onderwerpen

Onderwerping is een zeer relevant onderdeel van dit onderzoek door Foucaults dubbele betekenis van subjectivering of assujettissement: productie van identiteit of zelfervaring én onderwerping. In de normerende sanctie wordt het subject geproduceerd vanuit de tweede betekenis door, zoals geformuleerd in de deelveronderstelling, het gedrag van het individu te onderwerpen aan voorschriften, regels en normeringen.

Ervaringen van onderwerping zijn bij alle drie de respondenten terug te vinden.

Aspecten waar zij zich onderworpen aan voelen zijn de penitentiaire inrichtingsmedewerkers, het verloop van het traject, de regelgeving en medicatie.

De macht wordt door de respondenten gelokaliseerd in bewaarders die werkzaam zijn op hun afdeling; de PIW'ers, ofwel; *people through whom power passed or who are important in the fields of power relations*⁹¹. In de bewoordingen van de respondenten komt naar voren dat PIW'ers beschouwd worden als verpersoonlijking van de macht. Op dezelfde wijze waarop de

⁹¹ Rabinow 1984, p. 247

discipline het subject creëert onderwerpt de PIW'er het individu aan controle en afhankelijkheid; zij voeren de regels door, beslissen over 'straf' maatregelen en beheren de sleutel van de celdeur.

Zodoend worden ervaringen van controle en vrijheid onderworpen aan de macht die belichaamd wordt door iedere PIW'er.

*Zodra ik met een eh.. met een PIW'er te maken krijg, dan krijg ik al met die macht te maken.
(...)*

E: als jij denkt ik wil links.. en de PIW'er zegt nee jij moet rechts..

I: Ja.. en dan heb je toch maar rechts te gaan.. dat is inderdaad een grens ja.

de woorden van de PIW'er tellen dan toch als zwaarste.. zwaarstwegend. (RI)

(..) hier dreigen ze ook gelijk.. als je iets zegt ook: pas op, anders ga je naar de isoleercel of dadelijk krijg je rapport ofzo. Je hoeft maar iets te zeggen en dan gooien ze al gelijk met het woord rapport hier. Ze zorgen wel dat je hier klein blijft. (RW)

Ik had dan zelfs nog sigaretten voor de hulpverleners en bakte zelfs nog een cake. Maar ze zeiden nooit 'moeten we niet een praten', ze dachten alleen in die hokjes. Maar ik had toen helemaal niet.. Of.. Ze gingen regels opstellen, waar ik niet in gehoord was. Snap je? (RK)

Als tweede wordt voor ieder individu met een ISD maatregel, in theorie, een programma op maat ontwikkeld. Uit de interviews blijkt er echter een kloof te bestaan tussen het verloop van hun persoonlijke traject en het individu waarop dit betrekking zou moeten hebben. Het individu blijkt onderworpen te zijn aan beslissingen die vaak buiten hem/ haar om gemaakt worden. Dit terwijl het succes van de ISD maatregel grotendeels afhangt van de mate van aansluiting bij en inzet van de persoon in kwestie.

(...) en ik hoor op een gegeven moment een gesprek en ik blijk aangemeld te zijn.. zonder dat daar over gesproken is met mij. (...) Ja.. dan eh heb je ook het idee dat er maar over je beslist en eh gedaan wordt(...) Ja.. zonder dat mijn eh.. mening eh daarover eh gevraagd is.. hebben ze mij zomaar aangemeld.. (...) dat het zomaar buiten je om gaat. (RI)

Ten derde ervaren de respondenten zich onderworpen aan de regelgeving in de gevangenis die voortdurend rondom en over hen wordt uitgeoefend. Deze regels zijn samengesteld als georganiseerd geheel om gedragingen te ordenen en het systeem efficiënt werkzaam te laten zijn.

E: (...) de regels?

I: Ook, ja eh daar ben je continu aan onderworpen natuurlijk he. (RI)

De onderwerping aan regels heeft niet alleen betrekking op justitiële regels maar tevens op gedragsregels. Voorschriften of codes, al dan niet moreel, op basis waarvan de respondenten voorgehouden wordt wat wel en wat niet verwacht en geaccepteerd wordt.

Dit onderdeel van de discipline dat het individu sancties oplegt indien niet voldaan wordt aan de normering onderwerpt niet alleen de bewegingsvrijheid maar tevens de zelfzorgende vrijheid van het individu in detentie.

PIW'er had gehoord.. dat een gedetineerde.. dacht dat hoorde een gedetineerde zei over een andere PIW'er.. eh dat ze.. dat zij een andere PIW'er voor hoer uitmaakte. (...) Maar die gedetineerde beweerde dat zij dat niet gezegd heeft. (...) Maarja ze is daardoor wel in de isoleercel terecht gekomen. (...) En ja.. de woorden van de PIW'er tellen dan toch als zwaarste.. zwaarstwegend. (RI)

Tot slot wordt de onderwerping aan medicatie ervaren. Met name respondent W worstelt met de beperkte inbreng die zij heeft in de bepaling van medicijnen.

De ervaring van onderwerping ontstaat bij respondent W vanuit twee aspecten van dwang.

Allereerst neemt een ander een besluit dat betrekking heeft op haar mate tot zelfcontrole:

En dan krijg ik van de psychiater te horen, ja; 'maar anders misschien een andere medicatie enzo'. En dan zeg ik: ik wil geen medicatie, klaar, ik heb al een medicatie, dat vind ik al erg zat. Ja. Maar ja, en als ik dat zeg.. Maar dan moet ik dus verplicht medicatie gaan vreten.

Omdat hun dat zeggen, ja (RW)

Vervolgens wordt haar deze beslissing zonder expliciete keuzemogelijkheid opgelegd:

Want dat krijg ik ook te horen; ja als ik vind dat jij medicatie nodig hebt dan zul je dat toch moeten doen. Dus dan moet ik ze gaan slikken, want anders zeggen ze dat ik niet meewerk. Zo werkt dat. (RW)

Respondent W beschrijft deze ervaring als illustratie van *overheersing*; ze wordt *overheerst* door beslissingen die buiten haar om óver haar worden gemaakt. Dit is tevens terug te vinden in de beschrijvingen van onderwerping met betrekking tot het verloop van het traject en de (gedrags)regels. De onderwerping aan de discipline wordt door het individu in detentie dus ervaren als overheersing. Dit is echter een andere betekenis van overheersen dan Foucaults interpretatie. Overheersing heeft bij Foucault de betekenis van verstarring van de macht

waarin de mogelijkheid tot zelfmacht, keuzevrijheid en aansturing uitgesloten is. De mogelijkheid tot vrijheid en zelfmacht is in detentie aanwezig maar niet altijd zichtbaar doordat keuzemogelijkheden niet expliciet gepresenteerd worden. Zo heeft het individu in detentie heeft het recht om medicatie te weigeren maar wordt dit niet als optie benoemd. In voorgaande illustraties van onderworpenheid is er dan ook geen sprake van Foucaults overheersing aangezien er de mogelijkheid tot zelfmacht aanwezig blijft: er blijft een vorm van vrijheid bestaan, keuzes kunnen gemaakt worden. Ondanks vaststaande consequenties, zoals plaatsing in de isoleercel, blijft de mogelijkheid bestaan om zelf een beslissing te maken.

Ik zeg; en ben ik al twee weken hier en sturen jullie me van daar naar daar en dan krijg ik uiteindelijk een uitleg en dan moet ik dankbaar voor zijn, waar ik niet eens om heb gevraagd. Snap je? En dan zeg ie; 'ho ho, ik heb het tot hier en anders stuur ik je dadelijk terug, dan kun je niets bijverdienen'. Ik zeg; 'nou dan doe je dat'. (RW)

Deze vrijheid in de onderworpenheid wordt echter niet altijd geopenbaard waardoor de situatie als overheersend kan worden ervaren:

En dan zit je daar en dan kan je niks zeggen. Dan zitten we allemaal ja, je kan gewoon niks zeggen want dan ga je gelijk automatisch ook achter die deur. (RW)

Zodoende volgt uit de empirische gegevens een bevestiging van een veronderstelling die niet expliciet geformuleerd is voor de empirische analyse maar wel beschreven staat in het theoretisch kader: Het alledaagse begrip onderdrukking of overheersing komt niet overeen met Foucaults opvatting van de macht.

Categoriseren

Zoals geformuleerd in de inleiding wordt verondersteld dat ieder individu in een disciplinair systeem gecategoriseerd en gekarakteriseerd wordt, zodat individuele positioneringen ten opzichte van de norm bepaald kunnen worden. Categorieën in de justitiële context worden bijvoorbeeld samengesteld op basis van een gezamenlijke achtergrond, maatregel of straf, psychische aandoeningen of verslavingsproblematiek. Deze categorieën zijn verbonden met kennis- en machtsverhoudingen waardoor er 'waarheden' en werkelijkheden uitgesproken kunnen worden over individuen die binnen een bepaalde categorie zijn geplaatst.

Hier volgen enkele citaten van respondenten ter illustratie:

Nee.. ze blijven ex-gedetineerden.. (...) De maatschappij blijft die stempel ook drukken op iemand. (RI)

(Praat iemand anders na) *'Ja, zie, je drinkt nu alweer en dan ga je straks zeker ook vast weer stelen'*. (RK)

En dan gaat het woord op een gegeven moment rond dat ik een zorgmijder ben. Want op een gegeven moment kwamen er allemaal instanties en toen zeiden ze: moeten we je helpen?(RW)

(...) maar het is aandacht.. He, je kan ook iets geven aan je vriendjes, dan heb je iets. Of je bent teveel alleen. Eh.. Zo, in dat kader was dat eigenlijk gezet. Ja, en om nou alles zo te criminaliseren. (RK)

De categorisatie blijkt naast de waarheidsuitspraken over de individuen, deze tevens te onderwerpen aan de invullingen van de categorie. Zo geeft respondent W aan verplicht te worden antidepressiva in te nemen aangezien de psychiater haar als 'depressief' categoriseert: *Maar ik had alleen al psychiatrische rapporten enzo dat ik zo depressief was en al. Nou de oplossing is hier gewoon: pillen, pillen, pillen, pillen.* (RW)

Kennis- en machtsverhoudingen kunnen niet los gezien worden van de ervaring die een individu van zichzelf heeft waardoor de categorisering tevens het zelfbeeld beïnvloed. Het zelfbeeld kan beïnvloed worden door de ervaring van het zelf als onderdeel: *Maar je bent zo 'n doorgeschoven iets, want die mensen om je heen of achter je om die bepalen dan ergens iets en dan wordt er weer slecht over je geschreven en dan ben..* (RK)

De deelveronderstelling omvat dan ook dat het individu in detentie niet alleen wordt gecategoriseerd maar tevens wordt gekarakteriseerd. De bevestiging hiervan wordt geïllustreerd door de beschrijving van respondent K over de gebeurtenissen voorafgaand aan haar rechtszaak. Allereerst benoemt ze dat voorafgaand aan het proces een juridische fout is gemaakt doordat de stukken van het Openbaar Ministerie te laat (1 dag voor de rechtszitting) zijn opgestuurd naar K en haar advocaat, zodat correctie niet langer mogelijk was. Daarbij is de uitspraak gebaseerd op twee gesprekken met een 'deskundige' die op basis van zijn 'deskundigheid' een bepaalde waarheid heeft gecreëerd over K.

K beschrijft de situatie gedurende de rechtszitting als volgt:

(...) en dan staat daar misschien wel deskundige boven maar weet jij veel wat die man voor 'deskundigheid' heeft. En die maakt er een mengelmoesje van en.. die hoort, die luistert naar jou, maar.. ik was toen heel emotioneel. (stilte) En daar stond zoveel onzin al over mij geschreven helaas. (RK)

Weerstand of verzet is hierdoor niet geuit tegen de ‘waarheden’ van de ‘deskundige’, waar vervolgens de uitspraak op is gebaseerd: ISD.

Op basis van karakterisering wordt K ingedeeld naar een bepaalde categorie.

In de bespreking van subjectsvormen in § 3.3. komen de ervaringen van de respondenten over categorieën en de impact die dit heeft op hun zelfbeeld nader aan de orde.

Afhankelijkheid

De discipline creëert door controle en afhankelijkheid het onderworpen en gedisciplineerde subject. Door het individu afhankelijk te maken van de context waarin zij zich bevindt wordt ze aangrijpbaar voor de machtsstrategieën die hierin werkzaam zijn.

Op de deelveronderstelling dat het individu afhankelijk wordt gemaakt in detentie is door de respondenten bevestigend gereageerd. Hierbij is niet alleen aandacht besteed aan de ‘logische’ afhankelijkheid in de vorm van de plaatsing in een penitentiaire inrichting met celdeuren, sloten en camera’s maar tevens aan de interpersoonlijke afhankelijkheid.

(...) of je een arts bij wijze van spreken wel of niet ziet.. het hangt er vanaf eh.. of ze wel of niet willen. (RI)

Je moet maar wachten, wachten, wachten. (RK)

En ze (PIW’ers EH) zitten met elkaar te kletsen, en die ene zit met een boterhammetje, de ander met koffie enzo, en ik bel, dan hoeft dat toch geen 1 ½ uur te duren voordat er eentje is. (RW)

Juist deze vorm van afhankelijkheid maakt dat het individu onderworpen raakt en gedisciplineerd wordt tot een bepaalde norm: de ‘normale’ gedetineerde.

De gevoelens van afhankelijkheid worden omschreven als een verlies van controle of macht waarbij desbetreffende controle en/of macht in handen van een ander komt te liggen.

Deze ‘ander’ is in veel gevallen een medewerker van de gevangenis die ‘de gevangene’ door middel van aansturingen en sancties transformeert tot de norm.

Verlies van controle wordt door de respondenten benoemd als iets dat letterlijk van het individu wordt afgenomen. De ervaring dat door het verlies van de controle het leven stilstaat of dat het eigen leven en het zelf in een ongewenste richting worden gedwongen:

Want.. Omdat ik heel vaak depressief ben, omdat ik eigenlijk naar een kliniek moest voor mijn hoofd zeg maar, enne.. zeg maar.. daar waren ze mee bezig. En ze wisten ook al waar enzo.

En ze hadden gezegd dat E.⁹² er hier verder mee zou gaan. Want ik moest dan eerst intekenen en dan zou ik daar eventueel naar toe gaan. Maar hier gebeurt niks. Hier gebeurt echt niks.(RW)

Een jaar kwijt.. van je leven toch wel. (RI)

Ik heb in m'n leven nog nooit, ik heb al vaker vastgezeten maar ik heb nog nooit zo hulpeloos gevoeld als hier. Hier doen ze echt niets voor je. (RW)

Zoals hierboven naar voren komt kan de afhankelijkheid en de ervaring van controlevermindering gevolgen hebben voor het zelfbeeld. Door het beschouwd en benaderd worden als 'onderdeel' van een breder werkzaam mechanisme raakt het individu gedisciplineerd, waardoor andere ervaringen van het zelf, en zodoende zorg voor het zelf, moeizamer worden.

Dat het individu in detentie als onderdeel wordt beschouwd en benaderd is door alle drie de respondenten bevestigd.

Af en toe voel je je wel een nummer hier hoor.. inderdaad.. een heel klein onderdeelje.. en ook dat eh.. dat doet die macht ook wel met je, dat je je inderdaad een nummer voelt. (...) dat je er bijna niet toe doet he.. dat je eigenlijk maar een product bent he.. van hun werk.. he.. en van diegene die het ISD traject bijvoorbeeld uitzetten. Dat je een nummer bent dat eh.. Ja. (RI)

(...) hier ben je dus echt gewoon een nummer. En als ik het nog grof mag zeggen: nog een vies nummer ook. Ja, sorry. (RW)

Dat je.. Je word daar twee jaar opgesloten en je bent niemand. (RK)

Conclusie

Op de aanwezigheid van de subindicatoren aanpassen, onderwerpen, categoriseren en afhankelijkheid in de dagelijkse ervaring in detentie is voor de respondenten met herkenning en bevestiging gereageerd. Op basis van deze onderzoeksresultaten kan gesteld worden dat het individu in detentie beïnvloed wordt door het normaliserende aspect van de discipline.

⁹² Trajectbegeleider ISD

Opvallend is dat het startpunt van de werking van de normerende sanctie niet terug te vinden is. Ontstaat de normering door het gedrag van de gedetineerden die zich aanpassen en onderwerpen aan de (gedrags)regels? Of ontstaat de normering door de categorisering waarbinnen het subject wordt gekarakteriseerd tot een bepaalde identiteit of subjectsvorm? Het antwoord hierop is niet te geven doordat macht, zoals Foucault beweerde, niet lokaliseerbaar is als eigenschap, bezit of instantie. Macht is een veelzijdig werkend systeem van krachtsverhoudingen die door alle partijen in stand wordt gehouden.

Een gebied waar wel nader antwoord op gegeven kan worden zijn de gevolgen van de normerende sanctie op de identiteit van het individu: de respondenten ervaren de inwerking van de normerende sanctie niet alleen in hun gedragingen maar tevens in hun persoonlijkheid. Discipline creëert een versterde ervaring van het zelf waarbij kennis- en machtsverhoudingen, waarheden en werkelijkheden op deze eenzijdige ervaring inwerken.

De respondenten geven aan niet alleen benaderd te worden als 'nummer', 'onderdeel' of 'onmenselijk' maar dit tevens terug te vinden in de ervaring van hun zelf.

(...) je voelt je gekleineerd eigenlijk he.. je voelt je een beetje eh dat je een beetje niet interessant genoeg vonden wordt.. of niet belangrijk gevonden wordt. (I, 1^e, p.8)

Mij gaat het eigenlijk meer om mij, om mijn wereld, wat ik voor mezelf heb enzo. En ik voel mezelf hier echt als een nummer (...) Hier ben je gewoon echt een nummer, hier wordt je niet gezien als mens. (RW)

§ 2.2. Asymmetrische zichtbaarheid

In het theoretisch kader is naar voren gekomen dat de disciplinerende macht, in tegenstelling tot de klassieke macht die zich zichtbaar vertoont, in haar uitoefening onzichtbaar is en degene die ze onderwerpt tot zichtbaarheid verplicht.

Doordat de disciplinerende macht onzichtbaar functioneert, is het lastig te bepalen in hoeverre het individu deze uitoefening ervaart. Zoals aangetoond in bovenstaande empirische verwerking van de normerende sanctie functioneert de discipline door middel van een wisselwerking tussen controle en categorisering, waarbij het individu zich aanpast en afhankelijk wordt. Op deze wijze wordt het individu zichtbaar zonder dat het startpunt van deze wisselwerking aan te tonen is.

Er is echter binnen de werking van asymmetrische zichtbaarheid tevens sprake van disciplinerende door middel van letterlijke zichtbaarheid. Ieder element van het gedrag en het individu kan door middel van camera's op ieder moment gezien worden.

Door deze voortdurende zichtbaarheid zou de 'gedetineerde' de eigen disciplinerende in stand houden waarbij de eigen controle aangepast wordt aan de institutionele controle.

De respondenten zijn in de interviews gericht gevraagd naar hun ervaringen met zichtbaarheid en de gevolgen hiervan op de aanpassing en zelfcontrole.

Geen van de respondenten is zich echter bewust van de letterlijke zichtbaarheid in de gevangenis. De camera's speelden volgens hen slechts op het begin van de plaatsing in detentie een rol maar werden door alle drie de respondenten al snel vergeten.

En eh.. die andere camera's, ja, ik hou me niet zo erg mee bezig.. (RK)

In het begin kijk je van: o, daar hangt een camera en daar hangt een camera (...) Op een gegeven moment zie je die helemaal niet meer. (RW)

Verder heb ik er geen erg in, dat die camera's er hangen. (RI)

Uit de empirische gegevens volgt dan ook geen aanduiding van (bewuste) aanpassing van gedrag vanuit continue (asymmetrische) zichtbaarheid:

Dus, en als je niet merkt dat ze er hangen ga je je ook niet anders gedragen omdat je weet dat ze er zijn of zo. (RW)

§ 2.3. Delinquentie

Discipline, met haar normerende aspect, is een populair verschijnsel binnen verschillende maatschappelijke velden. Doordat de gevangenis bij uitstek een scharnier is waarbinnen de discipline werkzaam kan zijn is het behoud van de gevangenis van groot belang.

Zodoende is het behoud van de gevangenis verbonden met het nut van de gevangenis.

In het theoretisch kader is de delinquentie besproken: de creatie van de gevangenis gericht op behoud en diens nuttigheid.

Delinquentie is gericht op het fabriceren van vormen van illegalisme die politiek en economisch minder gevaarlijk zijn maar desalniettemin werkzaam blijven zodat de gevangenis als scharnier van de discipline kan blijven functioneren. Het bestaan van de delinquentie komt naar voren in de kwantitatieve gegevens over recidive en slagingskansen.

Door de trajectbegeleiders van de ISD in Zwolle werd aangegeven dat (slechts) 10% van de mensen die een ISD maatregel opgelegd hebben gekregen in de eindfase aangeduid kunnen worden als ‘geslaagd geval’.

Uit de empirische analyse volgt de bevinding dat de creatie van delinquentie zowel gedurende als in de periode ná detentie voorkomt.

De gevangenis bevordert illegalisme door individuen met een gezamenlijke achtergrond bij elkaar te plaatsen. Uit de interviews blijkt dit te kunnen leiden tot het uitwisselen van ervaringen en het bevorderen van de gezamenlijke ontevredenheid ten opzichte van het systeem. Respondent I geeft (ten opzichte van het eerste gevolg) aan dat de contacten die opgedaan worden in de gevangenis kunnen leiden tot ‘verbetering’ gericht op illegale activiteiten in de toekomst:

je leert inderdaad heel veel meer, als je wil. Kan je veel meer.. je krijgt contacten met andere gedetineerden je kan iets samen gaan doen als je buiten (na detentie EH) bent eventueel. (...)
En ook bovendien contacten erbij.. dat je erover gepraat hebt wat je kansen zijn, wat goede manieren zijn om te stelen, of om te doen. Misschien heb je ook minder gêne.. dan je gewend bent wat je wel of niet doet, op crimineel gebied. (RI)

De ontevredenheid, al dan niet gezamenlijk, ten opzichte van het systeem blijkt twee gevolgen te kunnen hebben. Vanuit gevoelens van uitzichtloosheid en frustratie kan het individu in detentie een (ongewenste) verandering van zichzelf ervaren. Daarnaast kan het individu vanuit gevoelens van onzichtbaarheid in het uitzetten van het traject en de begeleiding, al dan niet positieve, ontwikkelingen van zichzelf tegenwerken. Hier volgen twee citaten ter illustratie:

Want ik merk gister om dat ik zo werd behandeld, dan ga ik ook tegen anderen ook snauwen en grauwen snap je. Dus ik vind het ook niet meer dan normaal dat hier op een gegeven moment zo'n stress is. Want, je wordt.. als je niet als mens wordt gezien dan ga je je ook niet meer zo gaat gedragen. (RW)

Ik ben vast komen te zitten, omdat ik vaak zo depressief was, dat ik dan stomme dingen ga doen. Maak me dan niet nog depressiever. (RW)

Delinquentie wordt tevens in stand gehouden in de periode ná detentie. Integratie in het maatschappelijk leven is moeizaam door de slechte aansluiting op werk, huisvesting en begrip.

Ja omdat je minder kansen hebt als je eruit komt en eh de aansluiting op de maatschappij is ontzettend slecht natuurlijk. (...) 9 van de 10 keer als je hier uit komt heb je geen woning meer, geen werk meer.. het stempel gedetineerde op je dus de kans dat je werk krijgt is kleiner.(...) En geld.. niks.. daardoor is de kans groot dat je terugvalt in de criminaliteit natuurlijk. (RI)

Ja, daar daar heb ik.. daar ben ik meer voor straks nog wel bang. Dat is denk, daar moet ik nog wat aan doen want dat wil ik niet voelen. Want als je straks zeg maar gewoon weer in de maatschappij aan het werk bent en je gaat dat benoemen. (...) Maar dan straks buiten, want je krijgt niet.. als je daar voor op wilt komen, van 'ik heb in de gevangenis gezeten' of ze vragen dat of eh.. Weet je wel. En je wordt er gelijk op veroordeeld want je kan niet zo 1 2 3 je hele verhaal vertellen, nou dat, dan is dat heel moeilijk ofzo. (RK)

Aan de hand van deze bevindingen kan gesteld worden dat delinquentie zowel tijdens als ná detentie plaatsvindt. De delinquentie, de creatie van de gevangenis, bevordert het illegalisme en werkt recidive in de hand.

§ 2.4. Conclusie

De aanname 'het individu in detentie wordt gedisciplineerd' is hier nader onderzocht aan de hand van de indicatoren: normerende sanctie, asymmetrische zichtbaarheid en delinquentie. Uit de resultaten van het empirisch onderzoek blijkt zowel de normerende sanctie als de delinquentie terug te vinden in de praktijk van detentie. Met name de inwerking van de normerende sanctie beïnvloedt het gedrag en de persoonlijkheid van de respondenten. Het gedrag blijkt echter minder beïnvloed te worden door de asymmetrische zichtbaarheid, zoals in het theoretisch kader werd verondersteld.

Hieruit volgt de conclusie: het individu in detentie wordt in het gedrag en in de persoonlijkheid gedisciplineerd. Niet vanuit asymmetrische zichtbaarheid, maar vanuit de normerende sanctie die op de individuen inwerkt door middel van aanpassing, onderwerping, categorisatie en afhankelijkheid. Het disciplinerende mechanisme wordt in stand gehouden door de delinquentie; de creatie van de gevangenis.

Aan de conclusie dient echter een nuancering toegevoegd te worden: Disciplinerend vindt weliswaar plaats in detentie, weerstand en vrijheid zijn echter tot op zekere hoogte realiseerbaar.

Zo distantieert respondent K zich in de alinea *Aanpassen* tot de onderlinge machtsverhoudingen door aanpassing van haar gedrag los te koppelen van aanpassing binnen haar identiteit.

Bovendien blijkt in de bespreking van *Onderwerpen* vrijheid in detentie te bestaan door de mogelijkheid om ondanks disciplinerende inwerking een keuze te maken.

In de volgende twee delen zal hier verder op ingegaan worden.

3. ZELFZORG

Het individu in detentie is in staat zorg te dragen voor het zelf.

Het 'in staat zijn' wordt onderzocht door beschouwing van de ruimte in en tussen subjectsvormen. Hiervoor is de deelvraag geformuleerd: Biedt detentie het individu mogelijkheden voor verschillende ervaringen van het 'zelf'? In 3.3. *Subjectsvormen* wordt hier op ingegaan.

De invulling van het 'zorg dragen voor het zelf' wordt onderzocht aan de hand van de betekenissen van zelfzorg zoals naar voren is gekomen in het theoretisch kader. Allereerst zelfzorg als combinatie tussen controle (zelfkennis en handelingsbekwaamheid) en kwaliteit. Daarnaast zelfzorg als balans tussen zelfverlies en een verstard zelfbeeld.

Een vorm van zorg voor het zelf in detentie is geïllustreerd door respondent K in de wijze waarop ze de interviews heeft benut als mogelijkheden tot vrijheid en zelfmacht.

In het eerste interview valt op dat K in hoge mate associatief communiceert en redeneert. Ik kreeg de indruk dat ze zich niet altijd op één enkele gedachte kon focussen waardoor haar antwoord niet altijd aansloot bij de vraag die gesteld werd.

Omgaan met bewaarders en medevolk überhaupt. En.. eh.. (Lange stilte). Heel veel in mijn geval, lezen.. En daarom ben ik ook hier, ik heb.. gewoon mijn studie. Ik heb mijn eigen eh.. studie eigenlijk gezocht. Mijn eigen eh..

E: *Wat heeft dat met de macht te maken?*

K: *Oh, dat woord was ik kwijt. Juist, dat was het (Lacht). (RK)*

Dit riep frustratie bij me op doordat ik het interview vanuit een bepaald kader wilde laten verlopen. Anderzijds kon ik K niet te veel sturen vanwege de objectiviteit van het onderzoek. In de verwerking van het eerste interview bleek echter dat K een vorm van zelfzorg had geïllustreerd. Dat ze niet altijd antwoord had gegeven op de vraag die gesteld werd liet zien dat ze zich los kon maken van de kennis- en machtsverhoudingen. Tussen K en mijzelf was er bovendien, zoals in ieder contact, sprake van een machtsverhouding waarbij zij haar eigen zelfmacht had bewaakt om onderdrukking (het onderwerpen aan mijn kader) te voorkomen. Ze had het interview benut om zorg te dragen voor zichzelf.

Bij de opstart van het tweede interview heb ik geïnformeerd in hoeverre ze herkende dat haar antwoord niet altijd aansloot bij de vraag en dat haar wijze van communicatie soms moeilijk te volgen was. Ze beaamde dat haar wijze van communiceren niet altijd aansluit bij die van

een ander. We hebben toen afgesproken in het interview zowel haar op haar eigen manier te laten communiceren als gebruik te maken van (onderbrekende) interventies van mijn kant. Door openheid werd zodoende onderdrukking voorkomen en kwam een vorm van wederzijdse aansturing tot stand waarin wij beiden zorg droegen voor onszelf.

§ 3.1. *Zelfzorg als combinatie tussen controle en kwaliteit*

Dohmen heeft in zijn omschrijving van zelfzorg de aspecten controle en kwaliteit betrokken die beiden van belang zijn om te komen tot een zorg voor het zelf. Uiteraard zijn deze aspecten niet los van elkaar te beschouwen: zelfkennis als onderdeel van de controle is altijd verbonden met een bezinning op waarden wat je graag wel of niet terug ziet bij jezelf. De mens is continu in ontwikkeling door zelfbezinning, handelingen en bezinning op de eigen waarden. Ter illustratie:

(...) ik moet heel dicht bij mezelf blijven (kwaliteit), met kleine teleurstellingen, dus niet denken van 'aha, dat gaan we weer compenseren', nee.. gewoon even huilen of sporten of even wat anders doen (handelen), of iemand.. een vriendinnetje bellen ofzo. Dus ik ben heel, ja wat moet je zeggen, emotioneel he. (zelfkennis) (RK)

Om een zo helder mogelijk beeld te ontwikkelen over de mate van zelfzorg in detentie zijn controle en kwaliteit los van elkaar geanalyseerd en hieronder beschreven.

Controle; zelfkennis

Controle verwijst allereerst naar zelfkennis: wie ben ik? Zelfkennis heeft betrekking op de kennis over de eigen identiteit(en) en kennis over de context waarin het zelf zich bevindt. Zelfzorg vindt altijd plaats in een wisselwerking tussen het individu en de ander; kennis over het zelf ontwikkelt zich in de contacten met en weerspiegelingen in de ander:

Ja, en dan denk je ik moet er maar het beste van maken. Maar kijk als ik dan zie weer dat anderen, dat meisje dat in mijn cel zat, dat die zich zo liet hangen, kijk dan heb ik echt zoiets van: kijk dan is het echt mijn kracht en mijn macht eigenlijk om mezelf constant eruit te trekken. (RW)

Kennis kan hier misleidend klinken; het gaat niet zozeer om de cognitieve ontwikkeling maar veeleer om reflectie, bezinning en bewustwording.

Dus dat je gewoon zelf een beetje in de hand hebt hoe het met je gaat. (RW)

Zelfkennis wordt in detentie tegengewerkt doordat de disciplinerende macht inwerkt op de wording van het subject. Dit is gebleken uit de interviews waarin de respondenten veelvuldig buiten zichzelf verwijzen bij vragen gericht op hun eigen ervaring en mening. Vanuit de eenzijdige identiteitsvorming (gedetineerden) in de actualiteit waarin de respondenten zich bevinden wordt bezinning op het zelf tegengewerkt. Het 'zelf' met de mogelijkheid tot het ervaren van meerdere subjectsvormen wordt in deze context nauwelijks geprikkeld.

De respondenten ervaren vanuit de normerende sanctie onderworpenheid, afhankelijkheid en een tekort aan erkenning, wat stilstand bevordert en ontwikkeling tegenwerkt.

De mogelijkheid tot zelfkennis en -bezinning kan daardoor geblokkeerd worden:

Je wordt daar twee jaar opgesloten en je bent niemand. (RK)

Desalniettemin zijn bezinning op het zelf en reflectie op het verleden en de toekomst naar voren gekomen gedurende de interviews met de respondenten. Op deze wijze hebben zij gebruik gemaakt van de mogelijkheden van het gesprek om aan een onderdeel van zelfzorg gehoor te geven. Zelfkennis en reflectie in detentie blijken uit de interviews dan ook zeker mogelijk te zijn.

Ik moet daar ook nog eens iets mee doen, dus wie ben ik? (RK)

Van, dat kan er gebeuren.. Je kunt bang een hartstilstand krijgen als alcoholist. Ik bedenk, in mijn onmacht hier dat ik niet ehm.. moet gaan bedenken dat ik.. of wel moet gaan bedenken.. zo christelijk ongelukkig je daar alleen maar van wordt. Dat je toch gezond moet gaan blijven, je hebt toch kinderen, je hebt ook familie. En anders hou je dat op zich gewoon niet vol. (RK)

Met name de reflectie op het verleden lijkt ertoe te kunnen leiden dat het individu zichzelf meer als actief in de machtsverhoudingen gaat beschouwen. De bezinning op het verleden, de kennis over de eigen rol en verantwoordelijkheid hierin leidt tot een erkenning van zichzelf. Gedetineerd zijn roept zodanig de vraag op: hoe ben ik hier terecht gekomen?

Nee.. ik heb er zelf voor gekozen, voor die winkeldiefstal te plegen.. en ik wist.. ik wist wat voor.. ik daarmee eh.. risico liep om eh gevangenis straf op te lopen.. en die keuze heb ik gemaakt (RI)

En ik heb bijvoorbeeld als ik erg depressief word, ik ben niet zo eentje die mezelf, die zelfmoord durft te plegen maar ik ga wel allemaal stomme dingen doen, snap je. En ik ga eigenlijk, ik denk gewoon niet meer na bij de gevolgen bij wat ik doe. (RW)

Respondent K bevestigt de mogelijkheid tot zelfkennis in detentie door deze periode te gebruiken als zelfstudie. In de weerspiegeling van literatuur bezint ze zich op haar eigen gedrag, persoonlijkheid en verleden. Op deze manier zorgt ze ervoor dat de tijd in detentie aangewend wordt als enigszins zinvolle periode voor haar eigen ontwikkeling.

Dus ik ben heel, ja wat moet je zeggen, emotioneel he. Dus dat zal je altijd blijven houden. Dus en daar zijn mijn boeken heel erg goed voor.. dat je jezelf.. zelf soort genezing hebt. (RK)

Zelfkennis als reflectie en bezinning op het zelf is zodanig mogelijk in de gevangenis maar wordt vanuit de actualiteit waarin het individu zich bevindt tegengewerkt.

Zowel het disciplinerende mechanisme als de actoren die hierbinnen functioneren werken in op de subjectwording.

Controle; handelingsbekwaamheid

Controle verwijst naast zelfkennis tevens naar handelingsbekwaamheid, dat relevant is omdat zorg voor zichzelf niet alleen betrekking heeft op 'het zelf als kenobject, maar ook op het zelf als *arbeidsterrein*'. Bezinning op het zelf en daadkracht dat daarbij aansluit creëert de mogelijkheid om gewoontes en verwachtingen te doorbreken waarbij het individu, vanuit zichzelf, handelingsbekwamer wordt.

Handelingsbekwaamheid in detentie is in beperkte mate realiseerbaar. Toch zijn er openingen waarin bezinning omgezet kan worden in daadkracht.

Door de ruimte waarin het individu zich bevindt zijn de mogelijkheden om vrij en daadkrachtig te handelen vanuit het 'zelf', beperkt.

Maar ik wil natuurlijk ook invloed op mijn leven hebben en als ik dan.. daar.. dat kan ik eigenlijk niet hebben. (RK)

Indien vanuit bezinning op het zelf een keuze tot handelen ontstaat, is de mogelijkheid hiertoe in detentie niet altijd aanwezig. Respondenten benoemen dit bijvoorbeeld ten opzichte van het verloop van hun traject. Reflectie op het verleden en het heden (zelfkennis) kan leiden tot het besluit (handeling) om naar een verslavingskliniek te gaan. Op het moment dat dit voornemen ontstaat, kan hier niet direct uiting aan gegeven worden vanwege gebondenheid aan de cel en contacten met de trajectbegeleiders van de ISD. Als deze eerste blokkades bovendien

overwonnen zijn en het individu in gesprek is met een trajectbegeleider, is het mogelijk dat deze een ander trajectverloop voor ogen heeft. Al met al zijn er heel wat blokkades door de afhankelijke en onderworpen positie waarin het individu zich bevindt, die bij kunnen dragen aan een beperking van handelingsmogelijkheden.

Anderzijds blijken er echter wel degelijk mogelijkheden te zijn om vanuit inzicht daadkrachtig te kunnen handelen.

(...) ik hou mezelf een beetje voor de gek hier.(...)

E: Hoe hou je jezelf dan voor de gek?

K: Omdat je nog, nog je.. mag niet.. desperaat worden (...) vandaag heb ik al een beetje een leuke dag gemaakt. Het weer is.. en, en..dat moet ik ook uit zelfbehoud doen. (RK)

Respondent I laat dit tweede aspect zien door de keuze te maken om in de toekomst over te stappen op het ‘gecontroleerd gebruiken’ van drugs. Ze heeft naar aanleiding van reflectie op de toekomst besloten dat dit voorlopig voor haar de beste manier is om voor zichzelf te zorgen.

Ik wil.. niet echt stoppen met gebruiken, dus ik wil gecontroleerd gaan gebruiken (...) Ja, eigenlijk heb ik zoiets van; Justitie kan wel willen dat ik stop maar het is niet mijn keuze geweest.. (RI)

Ze toont hiermee niet alleen daadkracht maar tevens weerstand waardoor vrijheid gecreëerd wordt die gevoelig is voor de inwerkende kracht van de discipline.

Vanuit het besef van de mogelijkheid om zelfstandig keuzes te maken in de gevangenis, en hier naar te handelen, kunnen ‘kleine’ gebeurtenissen transformeren tot ervaringen van zelfzorg. Zo vertelt respondent I dat ze heeft geïnformeerd naar de mogelijkheden om een sportfiets op haar cel te krijgen of dat ze ervoor heeft gezorgd dat de koelkast uit haar cel is verwijderd, iets dat haar iedere week 2 euro oplevert.

Ja ik heb ze een briefje geschreven en toen zijn zij naar mij toegekomen en hebben mij gezegd dat ik wel dat recht had om dat weg te laten halen en dat is toen gebeurd. (RI)

Deze handelingen kunnen in de ogen van buitenstaanders klein lijken maar zijn voor de respondent mogelijkheden om te ontsnappen aan de disciplinerende inwerking en een ervaring van controle en zelfzorg te creëren.

Kwaliteit

In het theoretisch kader staat het volgende beschreven over kwaliteit als onderdeel van de zelfzorg: kwaliteit vraagt om waardeoriëntatie en -bezinning dat reageert op het verlangen naar en de behoefte aan een zinvol, betekenisvol en waardevol bestaan, op basis waarvan je je leven wilt evalueren.

En hier, weer niet goed voor mezelf opgekomen. Ik wil dat! (RK)

Net als binnen de controle zijn de empirische bevindingen met betrekking tot de kwaliteit tweezijdig: de respondenten illustreren de mogelijkheid om zich te bezinnen op hetgeen zij als waardevol achtten, echter door de beperkte mogelijkheden om dit om te zetten in gedrag en vrijheid voeren de beperkingen de boventoon.

Respondent I geeft aan de vrijheid te hebben zich te bezinnen op waarden en idealen:

(...) alleen dan vrijheid in denken blijf je behouden dan.. dat wel.. (...)

E: En.. en dat is gewoon.. wat voor een denken is dat?

I: Hm.. in alle opzichten toch wel.. zowel politiek als eh wat idealen betreft.. je ideeën. (RI)

Het kwalitatief denken is echter niet voldoende om in het kader van zelfzorg het eigen leven te beschouwen als zinvol. Het uiting geven van de eigen waarden en dit verwerken in het gedrag en leven wordt tegengewerkt door de actualiteit waar het individu zich in bevindt en dat op allerlei manieren waarheden en werkelijkheden over het individu uitsprekt.

In detentie kan het leven niet ingevuld worden naar eigen wil en is iedere dag, ieder element en iedere gedraging gebonden aan restricties.

Hoe is zingeving dan mogelijk in detentie? Slechts in het denken zoals respondent I aangeeft? Het antwoord hierop is een terughoudend 'nee'. Zingeving is mogelijk in detentie maar vergt veel reflectief en daadkrachtig vermogen van het individu.

Respondent W beschrijft een voorbeeld waarin ze op grond van haar waarden in haar gedrag, ondanks de disciplinerende machtswerking, bij zichzelf is gebleven.

Je hoort me wel normaal te behandelen. Ik ben netjes tegen het personeel, ik ben netjes op het werk. Ik werk hard, weet je.. en dan verwacht ik ook dat ik zo terug behandeld word hè. (RW)

Controle en kwaliteit komen hier samen en mede door de spiegeling in de ander zorgt W voor zichzelf.

Conclusie

Zowel controle als kwaliteit, functionerend in wisselwerking met elkaar, zijn mogelijk in detentie. Vanuit de interpretatie van zelfzorg als combinatie tussen controle en kwaliteit is de veronderstelling dat het individu in detentie in staat is zorg te dragen voor zichzelf, bevestigd. Er dient echter aan toegevoegd te worden dat de mogelijkheden hiertoe in detentie ingeperkt worden door allerlei elementen in de actualiteit. Uit de verhalen van de respondenten blijkt in detentie de nadruk te liggen op de aspecten die zelfzorg onmogelijk maken waardoor de bereidheid om te werken naar een vorm van zelfzorg minder ruimte krijgt. Bijstand in het creëren van ruimte en het bevorderen van zelfzorg, bijvoorbeeld in de vorm van geestelijke verzorging, is dan ook zeker een aanbeveling.

§ 3.2. Zelfzorg als balans tussen zelfverlies en een verstard zelfbeeld

Uit de theorie blijkt zelfzorg in de actualiteit waarin het zelf zich bevindt zich te ontwikkelen aan de hand van een balanceren tussen zelfverlies en een verstard zelfbeeld.

Hiervoor zijn de indicatoren voorstellingen van anderen (zelfverlies) en veranderingsmogelijkheden (verstard zelfbeeld) geformuleerd.

In de interviews hebben de deelvragen ‘Hoe zorg je in de gevangenis voor jezelf?’ en ‘Hoe houd je je staande?’ bijgedragen aan het onderzoeken van deze betekenis van zelfzorg.

Zelfverlies

Met zelfverlies verwijst Foucault zowel naar de voorstelling die gecreëerd wordt over wat anderen van je denken als naar wat anderen je daadwerkelijk toeschrijven. In de analyse en de verwerking van de empirische gegevens is zelfverlies dan ook voornamelijk geïnterpreteerd als voorstellingen van anderen en de gevolgen hiervan op de ervaring van het zelf, ofwel: op de mate van zorg voor het zelf.

Een minimum aan zelfverlies in detentie is van groot belang, enerzijds om tot een vorm van zelfzorg te kunnen komen en anderzijds vanwege de actualiteit; namelijk het disciplinaire systeem. Juist in een systeem waarin het individu te maken krijgt met inwerkingen en aansturing is het behoud van het zelf cruciaal.

Ja! En geen kans geven om je zielig te voelen en.. en dat opgesloten te voelen, die machteloosheid daarvan, dat is heel erg. Als je je dat realiseert dan ben je kwasi verloren.

(RK)

(...) je probeert toch positief te blijven.. en eh.. je niet te laten eh.. te laten ondersneuwen of weg te drukken (RI)

Zelfverlies blijkt echter een veelvoorkomend verschijnsel in de beleving en ervaring van de respondenten. Dit wordt soms heel letterlijk door de respondenten benoemd: de ervaring dat ze hun de controle over hun eigen identiteit verliezen.

En hier pot je alles op en wordt alles alleen maar erger. Je bent hier.. je raakt hier echt jezelf kwijt, serieus. In een hele snelle tijd hoor. Want binnen, moet je eens kijken, want ik ben normaal, ik ben normaal best wel hard. Ik ben best wel eigenlijk een hele harde. Maar in drie weken tijd hebben ze me al zo klein gekregen, echt serieus. (RW)

De respondenten benoemen ervaringen waarbij ze op een bepaalde manier benaderd, gezien, behandeld of beschouwd worden. Het onderscheid tussen de voorstelling over de zienswijze/benadering van anderen en de daadwerkelijke toeschrijving blijkt in de praktijk echter moeilijk te maken. Het is niet aan mij om het subjectieve oordeel te geven of dit op basis van een gecreëerde voorstelling of een daadwerkelijke toeschrijving plaatsvindt. Dit onderscheid heb ik in de analyse dan ook verder achter wege gelaten. Ik heb me veeleer gericht op de belevingen van toeschrijvingen en de invloed die dit heeft op de wijze waarop iemand zichzelf ervaart.

Hieronder volgen enkele voorbeelden:

Een beetje wel ja, het heeft wel een beetje een negatieve invloed op mezelf. Ik heb gemerkt dat ik toch iets minder voor mezelf op kom. Dat ik denk van nou laat maar gaan en dan achteraf denk van daar had ik toch op moeten reageren. Maar dat ik denk nee ze zien me toch maar als cliënt nummer zoveel, laat ik dat maar gaan. (RI)

Ook dat ze je hier ook echt niet als mens zien (RW)

Ja sorry, zo zie ik dat gewoon, ik word gewoon behandeld als een debiel hier. (RW)

Hieruit blijkt dat de toeschrijving die ervaren wordt niet los van de ervaring van het zelf plaatsvindt maar tevens inwerkt op de wijze waarop het individu de eigen identiteit beschouwd: op het zijn van het individu.

De wijze waarop de respondenten zichzelf ervaren wordt beïnvloed door toeschrijvingen van anderen en vanuit het systeem. De mogelijkheden tot zelfzorg stagneren omdat dit onmogelijk is indien het individu overheerst wordt door de voorstellingen van anderen en daarmee onvrij is.

Verstard zelfbeeld

In het theoretisch kader is beschreven dat een verstard zelfbeeld ontstaat indien te sterk vastgehouden wordt aan wat men zelf denkt te zijn, wat kan leiden tot overheersing. In de analyse is naar voren gekomen dat geen antwoord kan worden gegeven op de mate van het 'vasthouden aan wat men zelf denkt te zijn' aangezien dit teveel subjectieve interpretatie zou veronderstellen. Ik heb er daarom voor gekozen het aspect 'verstard zelfbeeld' te onderzoeken vanuit een positieve betekenis: In hoeverre zijn de respondenten in staat tot verandering van het zelf? Verstarring van het zelfbeeld leidt tot overheersing waarin veranderingen van het zelf niet langer mogelijk zijn. Indien het individu echter open staat voor en in staat is tot veranderingen van het zelf is er niet langer sprake van verstarring. De objecten van verandering zijn in de verhalen van de respondenten voornamelijk voornemens gericht op de toekomst. Door de ervaring en beleving in de actualiteit van detentie ontstaat het voornemen 'dit nooit meer'.

Dan wil ik toch niet.. nog een keer ISD opgelegd worden.. dus ik wil het in elk geval proberen te voorkomen. Ten koste van alles. (...) Ja..ja zeker, dus ik heb er wel iets van geleerd.. zoals de maatschappij wil (lacht) (RI)

Het 'gedetineerd zijn' wordt op dergelijke wijze als negatief ervaren dat dit in de toekomst voorkomen dient te worden. Dit kan gebeuren vanuit het voornemen niet nog eens opgepakt te worden.

Je zal misschien wel wat harder worden omdat eh.. beter opletten.. in de toekomst (RI)

Het voornemen ten opzichte van de toekomst kan echter tevens ontstaan vanuit een bredere verandering: het eigen zelf en de eigen context dermate beïnvloeden dat wetsovertredend gedrag zich niet nogmaals voordoet. Het veranderen van het zelf in het kader van de zelfzorg vereist dan ook een bezinning op het zelf. Hoe ben ik hier terecht gekomen en hoe ga ik hier mee om? In het geval van respondent I heeft deze bezinning tot gevolg dat ze besloten heeft

niet te stoppen met het gebruik van drugs maar na detentie over te stappen op 'gecontroleerd gebruik'. Ze heeft hiermee een balans gevonden vanuit kennis over zichzelf waarbij ze grenzen aanbrengt om te voorkomen dat ze opnieuw 'slaaf' wordt van een bepaalde drug.

Het voornemen niet nogmaals in detentie terecht te komen blijkt vanuit de interviews voornamelijk voort te komen uit de ervaring dermate onderdrukt te worden dat een ongewenste en ongecontroleerde verandering van het zelf ontstaat. Zoals in de bespreking van de empirische bevindingen over discipline naar voren is gekomen werkt het disciplinerende mechanisme niet alleen in op hun gedrag maar tevens in de ziel of identiteit van de respondenten.

Ik geloof gewoon niet dat ik daar beter uitga. Dat denk ik echt. Qua karakter niet en qua doen ook niet, denk ik. (...) ik merk nou al dat ik in een heleboel dingen dat ik begin te veranderen. En ik kan niet zeggen in m'n voordeel.(...) Gewoon, mijn denkwijze wordt ook anders, snap je. Ik heb veel sneller schijt aan alles enzo. En er zijn gewoon momenten, ik begin gewoon veel harder te worden. En dat is echt puur door deze gevangenis. (RW)

't Zijn allemaal van die kleine dingen maar ik kan me best voorstellen dat hoe langer ik zit, hoe meer ik mezelf kwijt raak. (RW)

(...) dat ik al in paniek wakker wordt omdat ik zo tegen de dag opzie. Als ik wakker word denk ik 'oh gadverdamme, weer een nieuwe dag'. Gewoon geen zin hebben om op te staan. Lusteloosheid, geen interesse in zaken, ook niet in mijn eigen mogelijkheden, ook niet in mijn eigen toekomst. (RI)

Ter verheldering van het 'verstarde zelfbeeld' werd de vraag gesteld: Zijn de respondenten in staat tot verandering van het zelf? Het antwoord hierop is een genuanceerde bevestiging: verandering van het zelf is mogelijk in detentie maar wordt tegengewerkt door de opleggingen en inwerkingen vanuit het systeem waardoor het individu te maken krijgt met ongewenste veranderingen van het zelf.

Conclusie

Actualisatie van een balans tussen zelfverlies en een verstarde zelfbeeld in detentie vereist een continu verhouden tot twee kwaden. Enerzijds het zelfverlies door de toeschrijvingen vanuit de context en de inwerkingen hiervan op het zelfbeeld. Anderzijds het verstarde zelfbeeld dat

ontstaat vanuit een onderwerping aan het systeem waarin de individuen te maken krijgen met ongewenste veranderingen van het zelf.

Deze conclusie kan genuanceerd worden door de opmerking dat deze betekenis van zelfzorg bestaat uit twee negatieve begrippen waardoor de conclusie logischerwijs uit negatieve beschrijvingen bestaat. Vanuit de onderzoeksresultaten over de ervaringen van zelfverlies en verstarde zelfbeelden kan dan ook geen conclusie getrokken worden over de mogelijkheden tot zelfzorg in detentie. Het biedt echter wel een beeld over het effect van de actualiteit waarin het individu zich bevindt dat de ruimte om tot een zorg voor het zelf te komen verkleint.

§ 3.3. *Subjectsvormen*

Zoals in de inleiding naar voren is gekomen is het ‘in staat zijn’ uit de aanname ‘Het individu in detentie is in staat zorg te dragen voor het zelf’ geanalyseerd en onderzocht in de ruimte tussen verschillende subjectsvormen. Biedt detentie het individu mogelijkheden voor verschillende ervaringen van het ‘zelf’?, was de deelvraag die werd toegevoegd.

De bespreking van verschillende subjectsvormen is gerelateerd aan het onderwerp van dit onderzoek doordat zelfzorg ontstaat in de bereidheid en openheid van het individu om te veranderen, kortom: om te komen tot verschillende ervaringen van het zelf.

In het theoretisch kader is aangetoond dat de ervaring die het individu van zichzelf heeft een gefragmenteerde ervaring is, die zich afhankelijk van de ruimte en de contacten daarbinnen, vormt en verandert. In de ervaring met kennisgebieden en machtsinterventies kunnen individuen zich tot een bepaalde subjectsvorm bekennen of identificeren.

Verstarde identificatie met of conformeren aan een vaststaande subjectsvorm en het ‘zich bekennen tot een bepaalde waarheid’ maakt het individu echter onderdeel van de disciplinerende en normaliserende machtsrelaties.

In deel II is theoretisch uiteen gezet dat het individu in de gevangenis tevens de vrijheid en de mogelijkheid heeft om de (gedisciplineerde) subjectsvorm van zichzelf te beschouwen als een van vele subjectsvormen, waarbij andere ervaringen van zichzelf realiseerbaar zijn.

Mens worden, het scheppen van een ander subjectsvorm als verzet tegen een opgelegde identiteit, zou de machtsrelaties niet oplossen maar het ‘zelf’ wel minder kwetsbaar maken als aangrijpingspunt voor machtsstrategieën en onderwerping.

In de verwerking van de empirische gegevens bleken subjectsvormen genuanceerder benaderd te moeten worden dan aanvankelijk door mij werd verwacht. De verwijzing naar eigen subjectsvormen vond, zonder logische of aanwijsbare verbanden, soms plaats vanuit beschouwing van meerdere subjectsvormen en soms als conformerend tot een vaststaande subjectsvorm. In de verwerking van de analyse is de nadruk dan ook meer komen te liggen op de inhoudelijke verwijzingen en uitspraken over bepaalde subjectsvormen en de mogelijkheden voor het individu in detentie om tot verschillende ervaringen van zichzelf te komen, in het kader van zelfzorg.

Met name de subjectsvormen gedetineerde, verslaafde en ISD'er zijn naar voren gekomen in de interviews en opgenomen in de analyse. Naar de eerste twee is expliciet geïnformeerd door de respondenten te vragen associatieve gedachten hiermee uit te spreken.

De subjectsvorm ISD'er was voorafgaand aan de interviews niet geformuleerd maar blijkt een subjectsvorm te zijn waar de respondenten mee in aanraking komen.

Deze verhandeling is toegespitst op de subjectsvorm gedetineerde omdat hierin alle bevindingen goed geïllustreerd zijn. Bovendien is dit voor het onderzoek de meest relevante doordat ieder individu in detentie te maken krijgt met het 'gedetineerde-zijn'.

Een opvallende bevinding is dat de subjectsvorm 'vrouw' in mindere mate moeizame gevolgen heeft in detentie; een veronderstelling die ik persoonlijk had op basis van verdieping in de leefsituatie van de respondenten. De waarheden die de subjectsvorm vrouw met zich mee brengt zijn echter wel terug te vinden in de uitspraken van de respondenten.

In verwijzingen naar andere vrouwen wordt aangegeven dat 'ze' stiekem gedrag vertonen, gemeen zijn of flirten met het personeel om zaken voor elkaar te krijgen.

Op de vraag of deze waarheden tevens van betrekking zijn op henzelf wordt ontkennend gereageerd: 'zij zijn zo, ik niet'. Hieronder zal verder ingegaan worden op het effect dat contact met anderen kan hebben op de ervaringen van het zelf.

In de interviews werden de respondenten gevraagd te associëren op de subjectsvorm 'gedetineerde'. In eerste instantie werd door alle respondenten bevestigend gereageerd op het zijn van een 'gedetineerde'. In het vervolgesprek hierop kwamen twee aspecten ter sprake: de invulling (waarheden en werkelijkheden) die deze subjectsvorm met zich meebrengt en de mate van identificatie hiermee. De subjectsvorm gedetineerde blijkt voornamelijk ingevuld te worden op basis van juridische termen: regels zijn overtreden waar het gedetineerd raken automatisch op volgt. Met betrekking tot conformeren aan de subjectsvorm gedetineerde worden voornamelijk aspecten genoemd die het subject grijpbaar maken voor de disciplinerende inwerking: onzichtbaar zijn, klein gehouden, een nummer zijn, monddood gemaakt: *Die beelden krijg je daar dan allemaal bij.* (RW)

Door middel van het bevragen van de ervaringen met betrekking tot de subjectsvorm ‘gedetineerde’ bleek de mate van identificatie hiermee echter te variëren. Alle drie de respondenten gaven aan te kunnen ontsnappen aan de invulling van de subjectsvorm of dit te beschouwen als een van verschillende subjectsvormen. Hiermee maakt het zelf zichzelf vrij en kunnen andere ervaringen van het zelf ontstaan.

(...) wij kijken ook.. wij kijken ook op dat soort mensen neer, eerlijk gezegd. Want ik weet die bij mij staan allemaal, die accepteren dat allemaal niet. Want dat zijn allemaal, eigenlijk die bij het groepje van ons, dat zijn allemaal mensen die zitten niet voor geweld of zo. Maar voor diefstal of oplichting of zo. Kijk en ik weet wel dat wij ook gedetineerde zijn, maar het is toch iets anders (...) Kijk en dan voel ik me eerlijk gezegd niet meer zo gedetineerd. (lacht) ik voel me niet echt als een gedetineerde als ik, dat zijn de echte. (RW)

Wat ik hierbinnen heb gezien, als gedetineerde (RK)

Ja zeker maar dat geldt denk ik voor iedereen die hier zit. (...) In eerste instantie blijft het hier gewoon een mede gedetineerde.. of het een vriendin wordt zal in de toekomst blijken als we allebei vrij komt.. (RI)

De deelvraag die ten grondslag ligt aan het onderzoeken van empirische geaardheid van subjectsvormen in detentie, luidt: Biedt detentie het individu mogelijkheden voor verschillende ervaringen van het ‘zelf’?

De subjectsvormen waar het individu in detentie voornamelijk mee in aanraking komt zijn de vormen gedetineerde, verslaafde en ISD’er: allen gedisciplineerde subjectsvormen.

Zoals in de bespreking van het ‘gedetineerde-zijn’ echter al naar voren is gekomen is dat de mate van conformeren (leidend tot onderdeel van de discipline) afhankelijk is van de mate van identificatie. Het belang van contacten met anderen en het weerspiegelen van het zelf in de ander wordt hierbij geïllustreerd.

In het contact met anderen kan een zelfzorgende ruimte ontstaan waarbij het individu zich minder aangrijpbaar maakt voor de disciplinerende inwerking. Door de ervaring van een andere subjectsvorm dan het gedisciplineerde en genormaliseerde subject ontstaat vrijheid en de vormgeving van het zelf. Het individu in detentie is gebonden door regels, muren en sleutels maar kan zichzelf minder kwetsbaar maken door de creatie van een andere ervaring van zichzelf.

Op basis van de empirische gegevens blijkt dit op twee manieren te gebeuren:

Allereerst vrij letterlijk door het benadrukken van een andere subjectsvorm, zoals moeder of vriendin, dan de subjectsvormen die onderdeel zijn van het systeem, zoals gedetineerde of verslaafde. Dit kan voorkomen tussen de gedetineerden onderling zoals geïllustreerd in het citaat van respondent I hierboven waarin ze aangeeft dat vriendschap een andere invulling geeft aan de ervaring van het zelf, los van de gedetineerde-identiteit.

De nadruk op een andere subjectsvorm kan tevens ontstaan in contact met familie of vrienden in een telefoongesprek en door het krijgen van bezoek. Het ontvangen van bezoek creëert vrijheid waarin het individu een andere ervaring van zichzelf kan krijgen.

Ten tweede ontstaat een zelfzorgende vormgeving van het zelf door ervaringen van het zelf te vergelijken met ervaringen van anderen. Deze vergelijking heeft vaak als gevolg dat de het zelf positiever wordt ervaren ten opzichte van een ander.

Dit is op verschillende manieren naar voren gekomen. Respondent K ontwikkelt een positievere ervaring van de subjectsvorm 'gedetineerde' door deze te vergelijken met de vorm 'PIW'er'. Op deze manier creëert ze zelf een (positieve) invulling van 'gedetineerde' dat losstaat van de kennis- en machtsverhoudingen die inwerken op deze vorm.

Dus dat gedetineerde kan ook iets.. dus kijk, als hierbinnen.. als die piwi zich heel hypocriet of laag, hoe dan ook, gedragen, kwa waardigheid dan ben je liever nog de gedetineerde, als je dan nog je waardigheid hebt zelfs. Zo zie ik dat. Als je maar zo'n kruiper (PIW'er EH) bent.. (RK)

Respondent W illustreert een andere wijze waarop vergelijking met of weerspiegeling in anderen kan leiden tot een andere ervaring van zichzelf. Door anderen te ervaren als 'echte gedetineerden' en 'onmenselijk' kan ze zichzelf losmaken van het gedetineerde subject en bevordert ze de ervaring van zichzelf als 'mens'.

Ja, dat zijn voor mij echt gedetineerden. Ik weet wel, ik zit ook gedetineerd, maar dat zijn echte gevangenen vind ik dat zijn echte gedetineerden.

E: En kun je die anderen dan ook zien als mens?

W: (stille) nee, dat dan eigenlijk niet. (RW)

Verschiedende ervaringen van het zelf blijken tot stand te komen in een 'verhouden tot' de actualiteit waarin het individu zich begeeft en de personen die zich hierin bevinden.

Het ‘verhouden tot’ personen heeft bij de respondenten bijgedragen aan de ontwikkeling van andere ervaringen. Een verhouden tot de eigen actualiteit of context komt met name naar voren in vormen van verzet die ruimte geven aan het ervaren van het zelf, los van de opgelegde identiteit. Respondent W illustreert dit als ze spreekt over de enige vorm van macht die in detentie mogelijk is, de zelfmacht:

(...) de enige macht wat je hier eigenlijk hebt is gewoon hoe het met jezelf gaat. Dat je dat een beetje in de hand houdt. Dat is eigenlijk ook de enige macht. Ja. En dat je tegen jezelf zegt: ha, ik laat me niet klein krijgen. Weetje, en dat je gewoon blijft lachen. Dan voel je je al een heel stuk meer mens. (RW)

§ 3.4. Conclusie

De theoretische aanname die centraal staat in dit gedeelte is: Het individu in detentie is in staat zorg te dragen voor het zelf.

De invulling van het ‘zorg dragen voor het zelf’ is aan de hand van twee betekenissen van zelfzorg onderzocht.

Allereerst zelfzorg als combinatie tussen controle (zelfkennis en handelingsbekwaamheid) en kwaliteit. Uit de analyse en beschrijving van de empirische gegevens blijken de mogelijkheden tot zelfkennis en handelingsbekwaamheid in beperkte mate voor te komen in detentie. De ervaringen van onderwerping en afhankelijkheid worden als sterker en dominant ervaren in vergelijking met de mogelijkheden tot reflectie en handelingsvrijheid; gevoelens van onmacht zijn krachtiger dan gevoelens van zelfmacht; er is frequenter sprake van verlies van controle dan bevordering hiervan.

Kortom, het individu wordt dermate gedisciplineerd dat de ruimte voor zelfzorg onrealiseerbaar lijkt.

Daarnaast zelfzorg als balans tussen zelfverlies en een verstard zelfbeeld.

Doordat beide begrippen uit deze definitie negatief geformuleerd zijn kan uit de onderzoeksresultaten geen conclusie worden getrokken over de mogelijkheden tot zelfzorg in detentie. Hieruit volgt echter wel inzicht in effecten van de actualiteit, detentie, waarin het individu zich bevindt en dat de ruimte om tot een zorg voor het zelf te komen verkleint.

Het ‘in staat zijn’ is onderzocht door een beschouwing van de ruimte die respondenten aangeven tussen verschillende subjectsvormen. Hiervoor was de deelvraag geformuleerd: Biedt detentie het individu mogelijkheden voor verschillende ervaringen van het ‘zelf’?

De mogelijkheid om te kunnen komen tot een andere ervaring van het zelf creëert namelijk een individu dat 'in staat is' tot zelfzorg. Dit is verbonden met vrijheid dat in het volgende deel uitvoeriger besproken zal worden. Vrijheid biedt het individu de mogelijkheid om het zelf vorm te geven en te zorgen voor het zelf.

In de verwerking van de empirische gegevens bleek detentie ondanks de disciplinerende werking mogelijkheden te bieden om te komen tot verschillende, of beter: andere, ervaringen van het 'zelf'. Met name het contact met anderen blijkt een zelfzorgende ruimte te openen wat andere ervaringen van het zelf kan doen ontstaan en het individu minder bevattelijk kan maken voor de disciplinerende inwerking.

Uit het voorgaande volgt dat het individu in detentie in staat is zorg te dragen voor het zelf. De invulling van de zelfzorg en de ruimte om dit te realiseren is echter beperkt door de dominantie van de discipline.

4. WEERSTAND EN VRIJHEID

Het onderzoeken van de eigen positie in machtsverhoudingen en gehoor geven aan voelbare weerstanden appelleert aan vrijheid en ruimte om het zelf vorm te geven.

Weerstand en vrijheid zijn opgenomen in de analyse vanwege de mogelijkheden die ze creëren om een koppeling te maken tussen de disciplinerende macht en de zorg voor het zelf. Om deze theoretische aanname empirisch te onderzoeken zijn de aspecten die hierin geformuleerd zijn opgenomen als indicatoren: weerstand, machtsverhoudingen en vrijheid.

§ 4.1. *Weerstand*

In het slot van 2. *Discipline* van deel IV is geconcludeerd dat discipline in detentie plaatsvindt maar dat verzet of weerstand mogelijk is. Weerstand is relevant voor dit onderzoek door de theoretische aanname dat het gehoor geven aan voelbare weerstanden appelleert aan een vrijheid waarin het individu tot andere ervaringen van het zelf kan komen. In het theoretisch kader is naar voren gekomen dat de ervaring van opgelegde controle en gedragsbepalende verantwoordelijkheid vanuit het disciplinerende systeem weerstand (of een weloverwogen weigering) op kan roepen vanuit botsing met de wijze waarop iemand zichzelf ervaart. Uit de empirie blijkt weerstand voor het individu in detentie als schakel te functioneren tussen de disciplinerende inwerkingen aan de ene kant en het ontwikkelen van een zelfzorgende cultuur aan de andere kant.

Eh..nou.. ik heb het gevoel van.. ja je kan wel voor je rechten opkomen, voor jezelf opkomen maar je moet wel duidelijk de grens in de gaten houden, dat wel. (RI)

In en ondanks het disciplinerende mechanisme creëert het individu door middel van weerstand een ruimte van vrijheid waarin het zelf vormgegeven kan worden.

Maar als je hoe dan ook.. dus iemand heeft jou gezegd; ‘de volgende keer, de volgende keer mevrouw, de volgende keer dat dat wordt gezegd bemoeit u zich, wilt u dan uw mond daarover houden’. Nou. Dan kan ik inderdaad toch eh.. loop ik gewoon zo langs de groep en dan.. en ik zeg dan wel niks, ik zit dan ook niet uit te dagen maar ik zit wel te zeggen van ‘nou als jullie gaan kruipen voor wie dan ook, dat is jullie zaak’, maar dat moeten ze zelf maar bedenken. (RK)

Respondent K benut de ruimte om weerstand te uiten zonder daarbij aanwezige grenzen te overschrijden wat kan leiden tot negatieve gevolgen voor haarzelf, zoals plaatsing in de ISO. De aanwezigheid van grenzen impliceert echter wel dat de mogelijkheid tot weerstand gebonden is aan controle en afhankelijkheid vanuit de discipline. De weerstand en daarmee de vrijheid zijn begrenst. Respondent W beschrijft dit in de bespreking van mogelijkheden om 'op te komen voor zichzelf':

Ja, maar je kan tegenwoordig ook niet meer in opstand komen want dat wordt gelijk afgekap. (...) Ik weet gewoon het heeft geen nut om zo tegen het personeel te doen. Het enige wat je ermee bereikt is dat je jezelf straft erdoor. Want uiteindelijk zijn hun toch de winnaars. Hun winnen uiteindelijk altijd. Dan kun je wel zeggen ik heb de eer aan mezelf gehouden, maar die is dan ook niks meer als je in de ISO zit, heb je ook niks aan je eer. (RW)

Om de mogelijkheden tot weerstand in detentie te onderzoeken is de deelveronderstelling geformuleerd: Discipline in detentie functioneert zonder aanwijsbare onderdrukking waardoor weerstand en verzet geminimaliseerd worden.

Uit de bespreking van empirische onderzoeksresultaten over *Onderwerpen* bleek de onderwerpende macht echter gepersonifieerd te worden in PIW'ers, trajectbegeleiders van de ISD of andere medewerkers binnen de gevangenis. Onderdrukking wordt op deze wijze aanwijsbaar waardoor meer ruimte ontstaat voor weerstand en verzet. Dit wordt tevens geïllustreerd in uitspraken van respondenten:

Ik zeg, toe, je kan wel ff normaal doen hoor, ik ben gewoon een mens hoor. Je hoeft me niet als een debiel te gaan behandelen omdat ik hier voor 68 cent per uur zit. Ja en dan worden ze kwaad.. dat mag niet, dat mag je niet zeggen. (RW)

En ik natuurlijk weer (lacht), dan kan ik mijn mond niet houden: 'dat is gewoon pure onderdrukking'. Maar je zit natuurlijk dus.. en dan hoor ik dan van eh 'mevrouw, wilt u dan..'. Want ik kijk ze dan niet aan, want dan is het niet zo confronterend voor hun.. want anders zoek jij ook nog eh.. dat heet dan zo mooi; dan kun je rapport krijgen, en dan mag je dus weer achter de deur. (...) je moet spelen.. oprekken doe ik dan steeds een beetje, met een grapje proberen ook een beetje.. (...) ik strooi zo hier en daar bij de mensen die daarvoor, gewoon, dan moet ik dan uc controles soms 's ochtends en dan heb ik.. dan praat ik erover dat het toch leuk zou zijn om hier een paar appelbomen te hebben enzo.. (RK)

Weerstand is noodzakelijk in detentie om te voorkomen dat de subjectsvorming eenzijdig gevormd wordt door besturende krachten vanuit de discipline.

Om inzicht te verkrijgen in de kwaliteit van het gehoor geven aan weerstanden is de volgende deelveronderstelling geformuleerd: Zelfzorg bevorderende weerstand richt zich tegen subjectiverende krachten en tegen het normaliserend kennissubject.

Weerstand tegen eenzijdige subjectsvorming is al eerder ter sprake gekomen⁹³ in de behandeling van de subjectsvormen en de mogelijkheid om te komen tot een andere ervaring van het zelf. De respondenten bleken door middel van vormen van verzet ruimte te kunnen geven aan andere identiteitsvormen, los van de opgelegde identiteit.

Met betrekking tot het ontwikkelen van een vrije ruimte voor zelfzorg is weerstand tegen opgelegde identiteiten wezenlijk.

Waarom ben ik dan crimineel? Hoezo? (RK)

Op de vraag hoe K omgaat met anderen en de confrontaties die ze hierbinnen benoemt, antwoordt ze:

Ja soms eh.. als iemand zo naar me zou kijken dan kan ik dat terugspiegelen of.. ik ga daar helemaal niet op in en dan blijft die ander met zijn komische ideeën, nou, dan heb ik dat toch gewonnen of heb ik daar helemaal niks mee. (RK)

De oplegging van een bepaalde identiteit door een ander ‘als iemand zo naar me kijkt’ beïnvloedt het zelfbeeld van K niet. Op deze manier biedt K weerstand tegen subjectiverende krachten en behoudt ze de vrijheid om zichzelf te ervaren.

Respondent W illustreert de zelfzorg bevorderende weerstand tegen het normaliserende kennissubject in haar beschrijving van een conflict met ‘de werkmeester’:

Ik zei gisteren ook tegen de werkmeester, ik zeg; ‘wat denk je omdat ik voor 68 cent hard werk, dat je me kunt behandelen als een debiel?’ (RW)

Uit de empirische gegevens volgt zodoende de mogelijkheid om in detentie gehoor te geven aan voelbare weerstanden. Het zwaartepunt ligt hier bij weerstanden gericht op verzet tegen onderdrukking in plaats van bij verlangen het zelf op een andere manier te ervaren.

⁹³ Zie § 3.3. *Subjectsvormen* in IV *Empirisch onderzoek*.

§ 4.2. *Machtsverhoudingen*

De relevante betekenis van machtsverhoudingen is in het theoretische gedeelte weergegeven als relaties tussen handelende personen waarin de gerichtheid op de handelingen van de ander gekenmerkt wordt door wederzijdse aansturing.

Uit de empirische gegevens is gebleken dat met betrekking tot de verhoudingen tussen gedetineerden onderling en de machtsverhoudingen tussen de respondenten en medewerkers van de gevangenis de nadruk ligt op overheersing in plaats van op wederzijdse aansturing.

Hieronder volgen enkele beschrijvingen van ervaringen die de respondenten omschrijven als overheersend:

Toen.. en eh.. toen ze merkten dat ik voor het eerst vast zat.. was het een eh.. gedetineerde die zat ook een.. in eh.. die had een baantje die was reinigster en die.. en die eh.. kon er bijvoorbeeld wel voor zorgen dat mijn was kapot was of niet.. Of dat ze eh.. en ik had iets van zeepsteen gemaakt en daar hadden ze wel een vork doorheen gehaald toen ik niet op mijn cel was dus toen had diegene wel een bepaalde macht. (RI)

Maar als ik dan bijvoorbeeld hoor zo tegenover mij, daar zit een meisje in de cel en die slikt pillen en die verdeelt het over de hele dag enzo. Maar die is dan 's nachts wakker dus die doet om 4 uur 's nachts, want dat ene meisje ligt boven en die andere doet ze om 4 uur nachts het grote licht aan. Dus dan lig je boven te slapen en dan heb je die grote schijnwerper in je gezicht en dan gaat ze tv zitten kijken en rondlopen en dit doen en dat doen en.. Ik moet er niet aan denken dat er zo eentje bij mij op cel komt hoor, echt niet. Want dat gaat gigantisch mis. (RW)

(...) bij die telefooncellen bijvoorbeeld dat, dat, dat.. wie het eerst komt, wie het eerst maalt. (RK)

Dat dat zo agressief moet gaan. (...) Want ik lijd daar echt onder of heb daar onder geleden en nog. (RK)

Foucaults betekenis van machtsverhoudingen veronderstelt de aanwezigheid van wederzijdse aansturing waarbij overheersing uitgesloten is. Een situatie van overheersing vereist een bevrijding alvorens tot machtsverhoudingen gekomen kan worden.

Beweringen op basis van empirische gegevens dienen met enige terughoudendheid geformuleerd te worden omdat uitspraken van respondenten refereren naar bepaalde

momenten en bepaalde ervaringen. Aan de hand van de onderzoeksresultaten kan gesteld worden dat in contacten in detentie zowel sprake is van machtsverhoudingen (aansturing) als overheersing, waarbij ervaringen van overheersing domineren.

De beschouwing van machtsverhoudingen in detentie is relevant doordat het onderzoeken van de eigen positie in machtsverhoudingen, naast het gehoor geven aan voelbare weerstanden, appelleert aan een ruimte van vrijheid. Dit is verbonden met een vraag die in het theoretisch kader 'open' bleef, namelijk: In hoeverre kan het individu aan zelfzorg doen als de machtsverhoudingen waar hij/zij zich in bevindt dit 'zelf' constitueert?

Het onderzoeken van de eigen posities en het zorgen voor het zelf vragen om een actieve houding, een openheid en een bereidheid om het zelf vorm te geven. Deze houding en mate van openheid en bereidheid zijn echter niet realistisch in een actualiteit als de gevangenis. Het individu dat zich daarin bevindt dient zich te verhouden tot disciplinerende inwerkingen, normaliserende sancties, subjectsvormen, voorstellingen en ongewenste veranderingen van het zelf. Zoals in de bespreking van *Zelfkennis* in § 3.1. naar voren kwam is uit de interviews gebleken dat de respondenten veelvuldig buiten zichzelf verwijzen bij het formuleren van ervaringen, meningen of moraal. De mogelijkheden tot reflectie op de eigen positie binnen machtsverhoudingen en het actief constitueren van het 'zelf' blijven dan ook beperkt. Dit is echter niet onmogelijk maar vereist ondersteuning, zoals in de vorm van geestelijke verzorging.

§ 4.3. *Vrijheid*

Het onderzoeken van de eigen positie in machtsverhoudingen en gehoor geven aan voelbare weerstanden zou vrijheid en ruimte constitueren om het zelf vorm te geven.

Uit het voorgaande is gebleken dat de respondenten in staat zijn gehoor te geven aan voelbare weerstanden. De mogelijkheden tot een onderzoekende houding ten opzichte van de eigen positie in machtsverhoudingen blijken echter beperkt.

Ervaren de respondenten vrijheid en ruimte om zichzelf vorm te geven?

In de beschrijvingen van het *zijn* in detentie verwijzen de respondenten zowel naar de afwezigheid van vrijheid als naar mogelijkheden om eigen vrijheid te benutten.

In de verhandeling over de mate van discipline in detentie is naar voren gekomen dat het individu sancties opgelegd krijgt indien niet voldaan wordt aan de normering.

Door deze inwerking raakt het individu onderworpen en beperkt in bewegingsvrijheid en zelfzorgende vrijheid. Onderwerping of ervaringen van onvrijheid kunnen de illusie creëren dat het zelf overheerst wordt zodat alle vormen van vrijheid uitgesloten raken.

Hier heb je geen vrijheid. Ik kan hier niks zeggen van vrijheid. Nee. (...) Ja (stille) is misschien stom maar voor mij is dat eh, zolang ik hier zit zal ik nooit van z'n leven me vrij voelen, nee. (RW)

(...) ja... meeste moeite.. kweenie het is gewoon het eh hele zijn.. hierzo.. hele eh.. de eh onvrijheid die je hebt he.. (...) De eh.. de kern eigenlijk van het vastzitten.. daar heb ik de meeste moeite mee.. dat je niet vrij bent in je doen en laten.. en zelf beslissen.. waar je gaat of staat.. Daar heb ik toch de meeste moeite mee.. (RI)

Zoals aangetoond onder *Onderwerpen* is in detentie sprake van onderwerping in plaats van overheersing, waardoor de mogelijkheid tot zelfmacht aanwezig blijft: er is een vorm van vrijheid en keuzes kunnen gemaakt worden. Ondanks mogelijke consequenties, zoals plaatsing in de isoleercel, blijft de mogelijkheid bestaan om zelf een beslissing te maken. De respondenten illustreren dan ook de mogelijkheden tot zelfbezinning en het creëren van andere ervaringen van het zelf:

(...) dat is inderdaad mijn vrije keus geweest.. of ik dat wel of niet wil.. of ik daar wel of niet mee doorga.(..) Ja dat is een van de weinige vrijheden hier.. de geestelijke verzorging. (RI)

Het (vrijheid EH) is gewoon zijn, eigenlijk is dat een natuurlijke vorm van, van eh in harmonie en je niet eh onderdrukt of beperkt voelen. (RK)

E: (...) je bent wel van mening dat vrijheid mogelijk is.. in de gevangenis?

I: Ja.. ja dat wel. Ja, en toch wel op het belangrijkste vlak eigenlijk. Want ze kunnen je inderdaad lichamelijk wel vasthouden, maar geestelijk is het belangrijker om die vrijheid te hebben. (RI)

Het enige wat je kunt doen is in jezelf, in je eigen, je gemoedsrust een beetje bepalen. (RW)

De vraag of vrijheid en ruimte ervaren wordt om het 'zelf' vorm te geven wordt hiermee bevestigd. Vrijheid wordt ervaren als mogelijkheid om zelfstandig keuzes te maken, bijvoorbeeld voor een gesprek met een geestelijk verzorger.

Vrijheid wordt daarnaast ervaren vanuit een zelfzorgende houding in de actualiteit: 'geestelijke' vrijheid, invloed op de gemoedsrust en het zijn in harmonie.

Het 'in praktijk brengen' van vrijheid is echter niet voldoende voor een ethiek van de zelfzorg. Dit vereist tevens een ononderbroken reflectie op deze praktijk: bezinning op de actualiteit en de eigen positie hierbinnen. De bepalende houding en mate van openheid en bereidheid die hiervoor nodig zijn, bleken al eerder niet realistisch in de gevangenis.

Er zijn mogelijkheden geïllustreerd door de respondenten om, met name in contact met anderen, een zelfzorgende ruimte te openen waarin het zelf op een andere manier ervaren kan worden. Maar doordat het individu in detentie zich dient te verhouden tot allerlei inwerkingen, bepalingen en veranderingen blijven mogelijkheden tot reflectie op de praktijk van vrijheid beperkt.

§ 4.4. *Conclusie*

Uit de empirische gegevens blijken de respondenten gehoor te geven aan voelbare weerstanden en daarmee vrijheid in de praktijk te brengen. Hier dient de nuance aan toegevoegd te worden dat de mogelijkheden tot weerstand en vrijheid begrensd worden vanuit de inwerkende discipline.

De respondenten beschrijven mogelijkheden tot 'zelfstandige' keuzes en uitingen van verzet. Echter, deze gegevens kunnen vanuit het oogpunt van de respondenten op twee verschillende manieren worden geïnterpreteerd:

- Ondanks onderdrukking (en juist de afwezigheid van overheersing) creëert het individu een vrijheid en ruimte om keuzes te maken en zichzelf vorm te geven.
- De vrijheid voor het individu om zelf tot een keuze te komen is een illusie doordat de discipline juist functioneert door controle en aanpassing *vanuit zichzelf* te laten voltrekken.

De bestudering van vrijheid heeft opgeleverd dat de respondenten illustreren in staat te zijn om dit in de praktijk te brengen maar hiermee niet voldoende 'vrijheid' creëren om een zelfzorgende ruimte te doen ontstaan waarin het individu in staat is tot reflectie op de eigen positie in machtsverhoudingen en de actualiteit.

Door dominantie van discipline of de illusie van overheersing komt het individu in detentie nauwelijks tot schepping van een ethiek van de zelfzorg en te weinig toe aan een echte praktijk van de vrijheid.

V. Conclusies en aanbevelingen

1. CONCLUSIES

De vraagstelling die ten grondslag ligt aan dit onderzoek luidt:

Op welke wijze kan het humanistisch geestelijk raadswerk, vanuit Foucaults inzicht over de verhouding macht en zelfzorg, bijdragen aan de morele zelfbeschikking van vrouwelijke gedetineerden die een ISD-maatregel opgelegd hebben gekregen?

Op basis van de onderzoeksresultaten uit literatuuronderzoek en empirisch ondersteuning kunnen de volgende conclusies getrokken worden:

- De disciplinerende macht in de gevangenis beïnvloedt de constitutie van het subject.

In dit onderzoek zijn Foucaults inzichten bestudeerd over subjectconstitutie vanuit disciplinerende machtmechanismen en vanuit zelfpraktijken.

Het onderzoek naar macht in de gevangenis is toegespitst op de werking van discipline als technologie van de macht. De gevangenis als systeem geeft het strafrecht de mogelijkheid om op een gestructureerde en gedisciplineerde wijze de ziel en het gedrag van het individu te transformeren tot de 'norm'; tot normaal. Centraal binnen de werking van discipline staat de normerende sanctie, aan de hand waarvan ieder individu gecategoriseerd, gekarakteriseerd en gecorrigeerd kan worden. Het subject dat ontstaat als effect van de inwerkende mechanismen met bijbehorende normen en doelstellingen, is het gedisciplineerde subject: het zelf wordt gefabriceerd en getransformeerd. Echter:

- Het individu in detentie is *in staat* ervaringen van het zelf te veranderen of nieuwe ervaringen te creëren.

Het individu in detentie is in staat het 'zelf' zodanig vorm te geven dat het minder kwetsbaar is voor machtsstrategieën en onderwerping. Een verhouding tot het 'bestuurd worden' in de gevangenis vraagt om een bepalende verhouding tot zichzelf; een constitueren van zichzelf als moreel subject.

Uit empirisch onderzoek is gebleken dat het individu in detentie inderdaad wordt gedisciplineerd maar bovendien in staat is zichzelf minder kwetsbaar te maken voor de disciplinerende inwerkingen door andere ervaringen van zichzelf te creëren.

Door de ervaring van een andere subjectsvorm dan het gedisciplineerde en genormaliseerde subject ontstaat vrijheid en de vormgeving van zichzelf. Met name het contact met anderen opent een zelfzorgende ruimte waarin andere ervaringen van het zelf kunnen ontstaan. Daarbij blijkt in detentie gehoor gegeven te kunnen worden aan vormen van weerstand, een aspect dat een vrije ruimte zou realiseren voor de eigen vormgeving. De weerstanden die naar voren zijn gekomen in de empirie hebben echter betrekking op het subject dat onderworpen is door controle en afhankelijkheid: één van de betekenissen van 'sujet'. In de context van de ethiek van de zelfzorg is de tweede betekenis van belang: het subject dat gehecht is aan zijn eigen identiteit door het bewustzijn en de kennis van zichzelf. In de gevangenis blijkt onvoldoende ruimte aanwezig te zijn voor reflectie op het 'zelf' en de eigen positie, ofwel: de constitutie van het zelf als moreel subject.

- Ruimte voor zelfzorg in detentie is beperkt door dominantie van de discipline.

Tekort aan ruimte voor zelfzorgende weerstand ontstaat door dominantie van disciplinerende machtswerkingen in de actualiteit waarin de individuen in detentie zich bevinden. Uit dit onderzoek naar de verhouding tussen macht en zelfzorg volgt dat de motivatie bij gedetineerde individuen om te komen tot andere ervaringen van het zelf voornamelijk ontstaat vanuit het streven zich los te maken van de macht. Het uiting geven aan eigen waarden en de doorvoering hiervan in het gedrag en leven wordt tegengewerkt door de actualiteit die op allerlei manieren waarheden en werkelijkheden over het individu uitspreekt.

In detentie is dan ook onvoldoende sprake van een cultuur van zelfzorg waarin andere ervaringen tot stand gebracht kunnen worden vanuit een bepalende houding, openheid en bereidheid; vanuit een reflectie op het zelf en de eigen positie in de actualiteit.

Uit de verhalen van de respondenten blijkt de nadruk in detentie te liggen op aspecten die subjectconstitutie vanuit het zelf minimaliseren. De ervaringen van onderwerping en afhankelijkheid worden als sterker en dominant ervaren in vergelijking met de mogelijkheden tot reflectie en handelingsvrijheid; gevoelens van onmacht zijn krachtiger dan gevoelens van zelfmacht; er is frequenter sprake van verlies van controle dan bevordering hiervan.

Het individu wordt dermate gedisciplineerd dat de ruimte en de mogelijkheden voor zelfzorg uit het zicht verdwijnen

De verhouding tussen macht en zelfzorg, de verhouding tussen het subject 'in' de disciplinerende en het subject dat de mogelijkheid heeft om zichzelf vorm te geven, bevat in principe ruimte. Een ruimte waarin zelfsturing mogelijk is in een evenwichtige relatie tot de sturing die inwerkt op het individu. Zelfzorg in (en ondanks) het disciplinerende mechanisme

in de gevangenis vraagt om een ‘verhouden tot’ de bepalende machtsstructuren en een bepalende vrije verhouding tot zichzelf.

Uit het literatuuronderzoek volgt dat het vrije subject de mogelijkheid heeft om in de actualiteit waarin hij/zij zich bevindt zichzelf te besturen, weerstanden te ervaren en op basis daarvan te experimenteren met andere ervaringen van zichzelf.

In de praktijk van detentie bleek deze vrije verhouding tot het zelf in veel gevallen een te lastige opgave.

- Detentie biedt het individu onvoldoende ruimte om zichzelf vorm te geven.

De ethiek van de zelfzorg heeft zowel betrekking op ‘het in praktijk brengen van vrijheid’ als ‘de ononderbroken reflectie op deze praktijk’. De bepalende houding, mate van openheid en bereidheid die hiervoor nodig zijn, worden sterk ingeperkt door de werking van het hedendaagse justitiële systeem.

Vanuit de empirische bevindingen zijn mogelijkheden geïllustreerd om, met name in contact met anderen, een ruimte te creëren waarin het zelf op een andere manier ervaren kan worden. Het individu in detentie wordt echter continu geconfronteerd met het zich verhouden tot disciplinerende inwerkingen, normaliserende sancties, subjectsvormen, voorstellingen en ongewenste veranderingen van het zelf. De ruimte vanuit het zelf voor actieve zelfzorg, reflectie op de vrijheidspraktijk en bewuste veranderingen van het zelf blijft beperkt.

Aangezien vrijheid om het zelf vorm te geven onvoldoende ruimte krijgt in de actualiteit van de gevangenis dient een andere invulling gegeven te worden aan de verhouding tussen macht en zelfzorg. Het humanistisch geestelijk raadswerk kan daarbij een rol spelen.

- Het humanistisch geestelijk raadswerk kan een bijdrage leveren aan de morele zelfbeschikking van vrouwelijke gedetineerden met een ISD-maatregel door een ruimte te creëren waarin het individu ondanks disciplinerende inwerkingen zichzelf vorm kan geven.

Het humanisme is gebaseerd op de overtuiging dat mensen zingeving kunnen ontwikkelen en bevorderen vanuit hun eigen ‘zelf’ als bron. Ieder mens is in staat persoonlijk richting te geven aan het leven, vanuit vertrouwen op de eigen zelfstandigheid en verantwoordelijkheid voor de keuzes die in de levensloop gemaakt worden. Het humanistisch geestelijk raadswerk doet een beroep op de zelfbeschikking van de ander.

Dit betekent niet dat dit in afzondering dient te gebeuren; in § 3.3 *Subjectsvormen* van het empirisch onderzoek werd al aangetoond dat juist in het contact met anderen verschillende of nieuwe ervaringen van het zelf kunnen ontstaan. Het humanistisch raadswerk steunt dan ook op de gedachte dat *‘mensen, hoe autonoom ook, daarnaast op elkaar zijn aangewezen ook waar het hun geestelijk leven betreft (...) We hebben elkaars hulp niet nodig om mens te worden, zijn en blijven. We hebben elkaar daarvoor nodig.’*⁹⁴

Door de basis vanuit humanistische levensovertuiging staat in het raadswerk *‘erkenning van de mens als een wezen dat zelf zin geeft of moet geven aan het bestaan’*⁹⁵ centraal.

Het raadswerk richt zich niet op het ‘misdadige’, ‘gedetineerde’ of ‘gevaarlijke’ individu maar op ‘de mens’ en de vele subjectsvormen die het individu tot een ‘zelf’ creëren.

Geestelijke verzorging creëert vrijheid waarin het individu zichzelf vormt doordat een andere subjectsvorm dan het gedisciplineerde en genormaliseerde subject centraal staan.

In het raads gesprek wordt aan beide betekenissen van het subject aandacht besteedt:

het subject dat onderworpen is door controle en afhankelijkheid en het subject dat gehecht is aan zijn eigen identiteit door het bewustzijn en de kennis van zichzelf.

De dienst geestelijke verzorging is binnen Justitie de enige dienst die werkzaam is vanuit een onafhankelijke zendende instantie. Waar het justitiële systeem het individu onvoldoende ruimte biedt om vorm te geven aan zichzelf is het raadswerk juist, onafhankelijk van het systeem, gericht op bewustzijn van en bezinning op de eigen identiteit.

Sterker nog: het individu in detentie zorgt voor zichzelf door een gesprek aan te vragen met een geestelijk verzorger. Hiermee benut het individu namelijk aanwezige vrijheid om ruimte te geven aan zichzelf ondanks de disciplinerende macht.

In gesprek met een geestelijk verzorger heeft het individu in detentie de vrijheid om zichzelf vorm te geven, weerstanden te onderzoeken en te experimenteren met verschillende ervaringen van zichzelf.

De rol die de filosoof Socrates speelde in de Griekse tijd (er zorg voor dragen dat anderen zorg dragen voor zichzelf) kan in de context van de moderne gevangenis ingevuld worden door de geestelijke verzorging.

Op de vraagstelling naar de wijze waarop het humanistisch geestelijk raadswerk, vanuit Foucauldiaans inzicht over de verhouding macht en zelfzorg, bij kan dragen aan de morele zelfbeschikking van vrouwelijke gedetineerden die een ISD-maatregel opgelegd hebben gekregen kan geantwoord worden: door een ruimte te creëren waarin het individu ondanks disciplinerende inwerkingen zichzelf vorm kan geven.

⁹⁴ Wimmers 1993, p. 45

⁹⁵ Mooren 1999, p. 20

Het 'morele' dient hierbij genuanceerd te worden; existentiële zingeving is mogelijk in detentie maar vergt veel reflectief en daadkrachtig vermogen van het individu.

Door het bevorderen van zelfkennis en reflectie op de eigen positie draagt het humanistisch raadswerk bij aan de zelfbeschikking van het individu in detentie om zich in de actualiteit te kunnen verhouden tot macht en zelfzorg.

2. AANBEVELINGEN

§ 2.1. Aanbevelingen vervolgonderzoek

Naar aanleiding van de bevindingen en conclusies vanuit dit onderzoek kunnen enkele aanbevelingen geformuleerd worden voor vervolgonderzoek.

Het theoretisch kader kan ingezet worden als kader voor verder empirisch onderzoek naar ervaringen met de machtswerking of mogelijkheden tot zelfzorg in detentie. De invulling en grootte van de doelgroep kunnen hierbij variëren. Zo kan door gebruik van bijvoorbeeld een vragenlijst ervaringen onderzocht worden onder ‘gedetineerden’ in één specifieke Penitentiaire Inrichting. Daarnaast kan de onderzoeksgroep toegespitst worden op ‘gedetineerde’ individuen die ervaring hebben met individuele gesprekken met humanistisch geestelijk verzorgers.

Zoals in het tweede hoofdstuk van het theoretisch kader omschreven, heb ik me in het literatuuronderzoek gericht op Foucaults aspecten van macht en zelfzorg.

Het aspect kennis, als hermeneutiek van het zelf, is niet opgenomen als specifiek onderwerp. Op basis van de relevantie van dit aspect zou hier nader onderzoek naar gedaan kunnen worden, zowel in de vorm van literatuur- als empirisch onderzoek.

Daarnaast wordt vervolgonderzoek aanbevolen naar de mogelijkheden voor het gedetineerde individu om andere ervaringen van zichzelf te ontwikkelen dan de ervaring van de gedisciplineerde vorm van het zelf. Dit is niet alleen relevant voor de levenskwaliteit van het individu maar tevens verbonden met het tegengaan van delinquentie en terugdringen van kans op recidive. Het versterkte machtsmechanisme dient ruimte te creëren waarin zorg en aandacht realiseerbaar zijn in de tijd en periode die als straf uitgezeten moet worden.

§ 2.2. Aanbevelingen humanistisch geestelijk raadswerk

Op basis van de onderzoeksresultaten zijn enkele aanbevelingen geformuleerd voor de humanistisch geestelijke verzorging binnen Justitie.

Iedere historische, culturele en sociale context vraagt voor het individu om een bepaalde, actuele verhouding tot het ‘zelf’. In een cultuur van zelfzorg creëert het individu door bezinning op zichzelf een zelfbeeld dat aansluit bij de huidige actualiteit. Zo ook in detentie.

Echter, door de dominantie van disciplinerende en normaliserende machtswerkingen wordt de invulling van de verhouding tot het 'zelf' te eenzijdig bepaald door deze macht.

Het humanistisch geestelijk raadwerk kan hier op verschillende manieren tegengewicht aan geven.

In detentie wordt tegelijk met de misdaad de ziel van het individu veroordeeld en betrokken in de straf. De wettelijke straf heeft greep op het individu: wat hij is, zal zijn en kan zijn.

Het gedetineerde individu wordt tot onderdeel van de discipline geproduceerd, zowel gedurende de detentie als in het traject hierna met de desintegratie die hierbij vergezeld gaat.

Oscar Wilde, die aan het eind van zijn leven vanwege homoseksualiteit twee jaar in de gevangenis doorbracht, schrijft over zijn ervaringen met de gevangenis het volgende: *'Toen ik nog maar net in de gevangenis was gezet raadden sommige mensen mij aan, dat ik moest proberen te vergeten wie ik was. (...) Nu raden anderen mij aan, dat ik na mijn ontslag moet proberen te vergeten dat ik ooit in een gevangenis ben geweest (...) Wanneer je je eigen ervaringen verloochent leg je je eigen leven een leugen in de mond. Het betekent niets minder dan een verloochening van de Ziel.'*⁹⁶

Humanistisch geestelijke verzorging moet hierop inspelen door binnen het raadsgesprek aandacht te besteden aan het verleden, heden en de toekomst. Bezinning op de eigen levensloop en de eigen posities van het individu daarin, leidt tot een beter zelfbeeld en een *zelfbewust* leven.

Het gedetineerd raken bleek uit het empirisch onderzoek de vraag bij gedetineerde individuen op te roepen: Hoe ben ik hier terecht gekomen? Dit is een vraag die aan de orde kan komen tijdens het raadsgesprek, of bijvoorbeeld in de formulering: Waar kom je vandaan?

Aandacht voor het heden is noodzakelijk binnen het raadsgesprek om de ander bij te staan in diens huidige actualiteit. Individuen in detentie hebben te maken met een levensbreuk, wat vraagt om een bepaalde verhouding tot zichzelf en de context. Vragen die ter sprake kunnen komen zijn: Wie ben je geworden? Wat vind je belangrijk? Wat zijn je huidige behoeften?

Het 'gedetineerd-zijn' en de discipline werken door in de periode na detentie; de toekomst. Binnen het raadsgesprek is aandacht noodzakelijk voor de versterking van de weerbaarheid van de ander, met oog op de toekomst. Wat vindt je belangrijk in het leven en hoe ga je dit verwezenlijken? Waar verlang je naar en waarom?

Uit dit onderzoek blijken ervaringen van overheersing sterk aanwezig te zijn bij individuen die zich in detentie bevinden. Weerstand tegen dwangmatige vormen van macht is realiseerbaar, het reflectief vermogen echter beperkt. Humanistisch geestelijke verzorging kan vanuit hun morele overtuiging van actorschap van ieder mens het gedetineerde individu bij

⁹⁶ Wilde 1905, p. 82

staan in de ontwikkeling van het reflectieve vermogen. In het contact met de HGV'er kan het gedetineerde individu werken aan het vermogen zich te bezinnen op zichzelf en de verschillende periodes in zijn/haar leven. Zodoende wordt het zelfbeeld geplaatst in de actualiteit en verstarring voorkomen. De geestelijk verzorger kan het individu bij staan in de 'terugverovering' van de ziel, om mens te worden, blijven en te zijn.

Een andere aanbeveling sluit aan bij een dienst die de geestelijke verzorging al verleent binnen instanties van Justitie: de ambulante gesprekken, of het 'lopen op de ring'. Door de eigen zichtbaarheid en toegankelijkheid te profileren benadrukt de GV'er de aanwezigheid van vrijheid voor gedetineerden om ruimte te geven aan zichzelf. Zoals in de conclusie al naar voren is gekomen draagt het individu namelijk zorg voor zichzelf door deze ruimte van vrijheid te benutten.

Tot slot een aanbeveling specifiek gericht op HGV'ers die in contact komen met de Inrichting voor Stelselmatige Daders, de ISD. In de doelstelling van de ISD-maatregel is de gedragsbeïnvloeding van betrokkenen opgenomen, teneinde het risico van recidive te verkleinen. Om dit te realiseren wordt voor ieder individu die de maatregel opgelegd krijgt, een programma 'op maat' ontwikkeld. In principe. In de praktijk blijkt slechts een slagingspercentage van 10% te bestaan. Bovendien is in *Onderwerpen* in § 2.1. van het empirisch onderzoek gebleken dat er een kloof bestaat tussen het verloop van het 'persoonlijke' programma en het individu waar dit betrekking op zou moeten hebben. In de praktijk blijkt het programma niet 'op maat' te zijn. HGV'ers dienen toezicht te houden op de kwaliteit en aansluiting van de programma's zodat 'op maat' zowel betrekking heeft op menselijke maat als op 'de maat' van ieder individu. Omdat voor het humanistisch geestelijk werk ieder mens telt.

Literatuuroverzicht

I. Berlin, *Twee opvattingen van vrijheid*, Boom, Amsterdam 1996.

R. Devos, *filosofie, macht en levensstijl: Continuïteit en verschuiving in Foucaults Histoire de la sexualité*. In: Tijdschrift voor Filosofie 50, 4, 1988.

R. Devos, *Dandy- filosofie: politiek, esthetiek en ethiek bij de late Foucault*. In: R. Devos en L. Vanmarke, *De marges van de macht: filosofie en politiek in Frankrijk 1981-1955*, Universiteits Pers Leuven 1995

R. Devos, *Macht en verzet. Het subject in het denken van Michel Foucault*, Pelckmans, Kapellen 2004

J. Dohmen, *Over levenskunst. De grote filosofen over het goede leven*, Ambo, Amsterdam 2002

J. Dohmen, *Autonomie en levenskunst. Naar een houding van geestelijke weerbaarheid*. In: J. Duyndam, M. Poorthuis, T. de Wit (red), *Humanisme en Religie*, Eburon, Delft 2005

J. Dohmen, *Tegen de onverschilligheid. Pleidooi voor een moderne levenskunst*. Ambo, Amsterdam 2007

J. Dohmen, *Het leven als kunstwerk*, Lemniscaat, Rotterdam 2008

M. Foucault, *Discipline, toezicht en straf. De geboorte van de gevangenis*. Vert. van : *Surveiller et punir. Naissance de la prison*, Gallimard, Parijs 1975

M. Foucault, *Waarom zou niet iedereen van zijn leven een kunstwerk kunnen maken?* De Woelrat, Amsterdam 1985. In: J. Dohmen, *Over levenskunst. De grote filosofen over het goede leven*, Ambo, Amsterdam 2002

M. Foucault, *Het gebruik van de lust*. Vert. van: *Histoire de la sexualité 2. L'usage des plaisirs*. Gallimard, Paris 1984a. Sun, Nijmegen 1986

- M. Foucault, *Zorg voor zichzelf*. Vert. van: *Histoire de la sexualité 3. Le souci de soi*. Gallimard, Paris 1984b. Sun, Nijmegen 1986
- M. Foucault, *Governmentality*. In: *The Foucault Effect: Studies in Governmentality*, ed. Graham Burchell, and et al. Chicago: University of Chicago Press 1991
- M. Foucault, *Breekbare vrijheid*, Parresia, Amsterdam 2004
- M. Huijer, *De kunst gewoon te leven: aids en de bestaansethiek van Foucault*, Boom, Meppel 1996
- M. Karskens, *Waarheid als macht: een onderzoek naar de filosofische ontwikkeling van Michel Foucault*, Te elfder ure 37/38 1986
- M. Karskens, *Michel Foucault. Filosoferen zonder theorie*. In: P.L. Assoun, *Hedendaagse Franse filosofen*. Van Gorcum, Assen 1987
- M. Karskens en J. Keulartz, *Foucault herdenken, over werk en werking van Michel Foucault*, Damon, Best 1995
- D. Kleinlugtenbelt, *Mensbeelden en levenskunst. De mens en de kunst om het eigen leven vorm te geven*, Damon, Budel 2005
- H. Kunneman, *De gedachten zijn vrij. 25 jaar Humanistisch Geestelijk Raadswerk bij de inrichtingen van Justitie*, Interior, Ermelo 1993
- M. Lambrechts, *Foucault over macht*, Te elfder ure 29 1981
- J. van der Lans, *Zingeving en levensbeschouwing. Een psychologische begripsverkenning*. In: F. Eijkman (red), *Weer Zin Leren*, Damon, Best 1992
- H. Manschot, *Sociale levenskunst: de postmoderne uitdaging*. Tijdschrift voor Humanistiek. Nr. 2, jrg 1, juli 2000. In: J. Dohmen, *Over levenskunst. De grote filosofen over het goede leven*, Ambo, Amsterdam 2002
- I. Maso & A. Smaling, *Kwalitatief onderzoek: praktijk en theorie*, Boom, Amsterdam 1998

J.G. Merquior, *De filosofie van Michel Foucault*. Vert. van: *Foucault*, Fontana, London 1985

Ministerie van Justitie, Directie Voorlichting, *Factsheet ISD*, Den Haag 2004

J.H.M. Mooren (red), *Bakens in de stroom. Naar een methodiek van het humanistisch geestelijk werk*, SWP, Utrecht 1999

J.P. van Praag, *Geestelijke verzorging op humanistische grondslag*, Humanistisch Verbond, Amsterdam 1953

Van Praag, *Grondslagen van humanisme. Inleiding tot een humanistische levens- en denkwereld*, Boom, Amsterdam 1978

P. Rabinow, *The Foucault reader*, Pantheon, 1984

T. Todorov, *De individualistische levenskunsten*, Atlas, Amsterdam/ Antwerpen 2001. In: J. Dohmen, *Over levenskunst. De grote filosofen over het goede leven*, Ambo, Amsterdam 2002

O. Wilde, *De profundis*. Vert. van: *De profundis*, 1905

M. Wimmers, *Humanistisch geestelijk werk: hoe is het mogelijk?*. In: *Praktische Humanistiek. Tijdschrift voor geestelijk werk*, jrg. 1993, nr.8

Bijlage

Respondentengroep: drie vrouwelijke gedetineerden met een ISD-maatregel in de PI Zwolle.

Twee maal interview van 45 a 60 minuten

Het individu identiteit, achtergrond, omgeving.
wie ben je, wie is je familie, waar kom je vandaan, hoe ben je hier terechtgekomen etc.

Associëren (waar denk je aan bij:)

- Macht

Vragen die hierop volgend aan de orde kunnen komen, zijn:

- Hoe en waar ervaar je 'macht'?
 - o Denk hierbij aan regels, bestraffingen, contact met bewaarders, ISD kenmerk van vaststaand plan van aanpak etc.
 - o Als je je aan de regels houdt word je beloont, zo niet wordt je gestraft. Hoe sta jij hierin? Wat vind je ervan dat er van je wordt verwacht dat je je aanpast?
 - o Met welke zaken waaraan je moet 'gehoorzamen' heb je de meeste moeite?
 - o Zitten er ook voordelen vast aan bijvoorbeeld een vast rooster en helderheid van de regels?
- Wat is je relatie tot deze macht? Ben je slachtoffer van de macht?
- Wie is je ergste vijand? Wie is je grootste vriend?
- In hoeverre is er sprake van machtsverhoudingen tussen de gedetineerde vrouwen onderling?

- Vrijheid

Vragen die hierop volgend aan de orde kunnen komen, zijn:

- Je bent opgesloten, wat doet dit met je?
- Is vrijheid mogelijk in de gevangenis?
- Ben je vrij om 'jezelf' te zijn?
- In hoeverre ben je, in vergelijking met 'buiten', onvrij in de gevangenis, en omgekeerd

- Gedetineerd(e)

Er wordt in de gevangenis en de samenleving over *gedetineerden* gepraat, dus over jou.

Vragen die hierop volgend aan de orde kunnen komen, zijn:

- Hoe denk je dat er over gedetineerden gedacht wordt?
- Wat vind je ervan dat er een stempel met 'gedetineerde' op je wordt gedrukt?
- Herken je jezelf hierin?
- In de relatie tussen de gedetineerde vrouwen; worden andere vrouwen of jij zelf benaderd in je eigen identiteit (als 'naam') of voornamelijk als gedetineerden?

- Verslaafd(e)

Vragen die hierop volgend aan de orde kunnen komen, zijn:

- Ben je verslaafd?
- Hoe zie je de verslaving? Is de verslaving een deel van jezelf of valt het erbuiten? Is de verslaving 'baas' over jou of deel van jezelf?
- Merk je dat anderen op een bepaalde manier naar je kijken omdat je verslaafd bent?
- Hoe voel je dat? Wat vind je daarvan?

- Zorgen voor jezelf

Vragen die hierop volgend aan de orde kunnen komen, zijn:

- Hoe zorg je in de gevangenis voor jezelf? Hoe houd je je staande?
- Zijn er betere en slechtere dagen in de gevangenis? Wat maakt een dag beter?
- Hoe zie je de toekomst? 'Leer' je in de gevangenis?
- Wat vind je belangrijk in het leven? Is dit mogelijk in opsluiting?